

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі
Інстытут філасофіі і права
Беларускі нездзяржаўны інстытут правазнаўства

Серыя: «Гісторыя Бацькаўшчыны»

дадатак да часопіса «Правы і эканоміка»

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ І ПРАВА БЕЛАРУСІ СА СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVI СТАГОДДЗЯ

Частка I

Я.А.Юхо

Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі

Мінск 1999 г.

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі
Інстытут філасофіі і права

Беларускі нездзяржаўны інстытут правазнаўства

Серыя: «Гісторыя Бацькаўшчыны»
дадатак да часопіса «Правы і эканоміка»

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ І ПРАВА БЕЛАРУСІ СА СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVI СТАГОДДЗЯ

Частка I

Я.А.Юхо

**Гісторыяграфія гісторыі
дзяржавы і права феадальнай
Беларусі**

*Мінск
1999 г.*

УДК 340.0
ББК 67

Аўтар:
Я.А.Юхо

Рэцэнзент:
С.Ф.Сокал,

рэктар Беларускага недзяржаўнага інстытута правазнаўства, доктар
філасофскіх навук, прафесар

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ І ПРАВА БЕЛАРУСІ СА СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVI СТАГОДДЗЯ.

Частка I

Я.А.Юхо

Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі. Серыя: «Гісторыя Бацькаўшчыны» дадатак да часопіса «Права і эканоміка». – Мн., 1999. – 104 с.

ISBN 985-442-028-2

Матэрыялы адкрываюць вялікую працу беларускіх вучоных аб гісторыі дзяржавы і права Беларусі са старажытных часоў да канца XVI стагоддзя. Яны складаюцца з чатырох частак: частка 1 - Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права феадальнай Беларусі; частка 2 – Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі; частка 3 – Вялікае княства Літоўскае Рускае, Жамойцкае; частка 4 – Палітычныя і прававыя погляды. У іх узаемасувязі з сацыяльна-эканамічнымі фактарамі і знешнімі ўмовамі паказаны заканамернасці развіцця форм дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі за сем стагоддзяў. Чытачу дасца сістэмнае прадстаўленне аб эвалюцыі дзяржаўна-прававых інстытутаў беларускіх княстваў перыяда феадальнай раздробленасці, аб станаўленні і развіцці Вялікага княства Літоўскага, у якія ўвайшлі гэтыя дзяржаўныя ўтварэнні. Разгледжаны гуманістычныя тэндэнцыі ў развіцці прававой культуры. Шмат увагі ўдзелана аналізу палітыка-прававой думкі.

Прызначана для навуковых супрацоўнікаў, гісторыкаў, юрыстаў, палітолагаў, выкладчыкаў і студэнтаў навучальных устаноў.

ISBN 985-442-028-2

© Я.А.Юхо, 1999
© Права і эканоміка, 1999

Глава I.

Ад летапісаў да фундаментальных даследванняў XIX ст.

1.1. Пачатковы перыяд

Гісторыяграфія як навука аб гісторыі дзяржавы і права Беларусі вывучае працы аб дзяржаўных установах, судах, прававых актах і іншых крыніцах права, летапісы, хронікі, навуковую гістарыка-прававую літаратуру, у якой асвятляюцца веды аб гісторыі грамадска-палітычнага ладу, палітычнай і прававой думкі на тэрыторыі Беларусі са старажытных часоў. Гэта навука займае важнае месца ў прафесійнай падрыхтоўцы юрыстаў, узбагачае іх вопытам папярэдніх пакаленняў, пазнаваннем формаў і метадаў даследавання. Яна прызначана садзейнічаць развіццю прававой культуры і нацыянальнай самасвядомасці народа, заняццю ім належнага месца ў сусветнай садружнасці народаў. Гэта навука аб заканамернасцях развіцця гістарычных ведаў аб дзяржаве і праве.

Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права Беларусі з'яўляецца новай навукай, паколькі на працягу многіх стагоддзяў дамінавалі погляды польскіх і рускіх гісторыкаў дзяржавы і права, якія адмаўлялі існаванне свайго нацыянальнага права і дзяржаўнасці ў беларускага народа, а тым самым і самастойнай навуцы пра іх. Пасля ўтварэння Беларускай ССР былі зроблены спробы вывучэння гісторыяграфіі гісторыі дзяржавы і права Беларусі (Ул.І.Пічэта, В.Д.Дружчыц і іншыя), аднак усе яны былі падвергнуты ганенням і рэпрэсіям у 30-я гады, а гісторыяграфія была ў зародку ліквідавана. Не садзейнічала гэтай навуцы і замацаванне ў Канстытуцыі Беларускай ССР 1978 года відавочна памылковага палажэння, што толькі ў 1919 годзе «рабочыя і сяляне Беларусі з дапамогай рускага пралетарыяту ўпершыню ў гісторыі здабылі сваю дзяржаву і права. Тым самым адмаўлялася нават магчы-

масць даследвання гісторыі «Беларусі ў дасавецкі перыяд» [1].

На самой жа справе гісторыя беларускай дзяржаўнасці бярэ свае вытокі ў глыбокай старажытнасці і развівалася яна ў агульным накірунку ўсіх індаеўрапейскіх і славянскіх народаў, хоць імя народа неаднаразова змянялася.

Першае ўпамінанне ў пісьмовых помніках пра насельніцтва, якое жыло ў старажытнасці на сучаснай тэрыторыі Беларусі, знаходзіцца ў «Гісторыі» Герадота [2]. Расказваючы пра ваенны паход персідскага цара Дарыя на скіфаў у 513 годзе да нашай эры, ён піша пра будзінаў і неўраў, паўночных суседзяў скіфаў, гэта значыць пра людзей, якія жылі на тэрыторыі Беларусі, чые цары разам з царамі скіфаў і іншых народаў абмяркоўвалі план дзеянняў супраць персаў. Далей Герадот піша: «У неўраў звычаі скіфскія... Гэтыя людзі, відаць, ведзьмакі. Скіфы і эліны, якія живуць сярод іх, прынамсі сцвярджаюць, што кожны неўр штогод на некалькі дзён абарачаецца ў ваўка, а потым зноў прымае чалавечае аблічча». З гэтых паведамленняў можна зрабіць выснову, што побач з дакладнымі звесткамі аб царах і аб палітычным ладзе ў неўраў і будзінаў, тоесным са скіфскай дзяржавай. Герадот гаворыць аб міфах і легендах у якія ён сам не верыць, але і іх пераказвае. Вядома, што міфы і легенды з'яўляюцца аддаленымі папярэднікамі ведаў гістарычных.

М.Бердзяеў, выяўляючы значэнне міфаў ў гісторыі, пісаў: «у гістарычным міфе дадзены аповед, які перадаецца ў народнай памяці, дапамагае ўзгадаць у глыбіні чалавечага духа нейкі ўнутраны пласт, звязаны з глыбінёю часоў... у паданні, што захавалася ў народнай памяці, схаваны нейкі намёк, сімволіка гістарычных лёсаў гэтага народа, якая мае першапачатковае значэнне для пабудовы філасофіі гісторыі і для спасціжэння ўнутранага сэнсу».[3] У гэтай сувязі асабліва глыбокі сэнс набывае апавяданне Іоакімоўскага летапісу пра князёў і гарады ва ўсходніх славян за 1000 год да прыходу варажскіх князёў у Вялікі

Ноўгарад. У гэтым летапісу гаворыцца: «еже сынове Афре-
товы и внуки отделилася, и един от князь, Славян з братом
Скифом, имея многие войны на востоце, идоша к западу,
многи земли о Черном мори и Дунае себе покориша. И от
старшего брата прозвашася славяне... Славян князь, оставя
во Фракии и Іллирии на вскрай моря и по Дунаеву сына
Бастарна, иде к полунощи и град великий созда, во своё
имя Славянск нарече... По устроении Великого града умре
Славен князь, а по нем владаху сынове его и внуки много
сот лет. И бе князь Вандаг, владея славянами, ходя всюду
на север, восток и запад морем и землею, многи земли на
вскрай моря повоева и народы себе покоря, возвратился во
град Великий... Он имел три сына: Избора, Владимира и
Столпосвята. Каждому из них построи по единому граду, и
в их имена нарече, и всю землю им разделя, сам пребывал
во Велице граде лета многа и в старости глубоце умре, а по
себе Избору град Вяликий и братию его во власть пре-
даст. Потом измреша Избор и Столпосвят, а Владимир
приат власть на всей земли... По смерти Владими-
ра... княжили сынове его и внуки до Бурикова, иже девятый
бе по Владимире, имена же сих осьми неведомы, ни дел их,
разве в песнях древних вспоминают.

Буриков, имея тяжку войну с варяги, множицею
побеждаше их и облада всю Бярмию до Кумени. Последи
при оной реце побежден бысть, вся свои вои погуби, едва
сам спасеся, иде во град Бярмы, иже на острове сый крепче
устроенный, иде же князи подвластнии пребываху, и тамо
пребывая, умре. Варяги же, абие пришедши град Великий и
протции обладаша и дань тяжку возложишана словяны,
русь и чудь.

Людие же терпяху тугу велику от варяг, послаша к
Бурикову, испросиша у него сына Гостомысла, да княжит
во Велице града. И егда Гостомысл приа власть, абие ва-
ряги бывшии овы изби, овы изгна, и дань варягом отрече,
и, шед на ня, победи, и град во имя старейшего сына своего
Выбора при мори построи, учини с варяги мир, и бысть
тишина по всей земли. Сей Гостомысл бе муж елико храбр,

толико мудр, всем соседом своим страшный, а людем его любим, расправы ради и правосудия. Сего ради вси окольни чтяху его и дары и дани даюсче, купуя мир от него...

Гостомысл имел четыре сына и три дщере. Сынове его ово на войнах избиени, ово в дому измроша, и не остана ни единому им сына, а дщери выданы быша суседним князем в жены. И бысть Гостомыслу и людем о сем печаль тяжка, иде Гостомысл в Колмогард вопросити боги о наследи... Единою спясча ему о полудни виде сон, яко из чрева средние дщери его Умилы произрасте древо велико плодовито и покры весь град Великий, от плод же его насысчахуся людие всей земли. Встав же от сна, призва весчуны, до изложат ему сон сей. Они же реша: «От сынов ея имать наследити ему, и земля угодится княжением его». И вси радовахуся о сем... Гостомысл же, видя конец живота своего, созва вся старейшины земли от славян, руси, чуди, веси, мери, кривич и дрягович, яви им сновидение и посла избранейшия в варяги просити князя. И придоша по смерти Гостомысла Рюрик со двема браты» [4].

У гэтай сувязі заслугоўвае ўвагі выказванне аб старажытных легендах грэчаскага філосафа Платона, які пісаў: Імёны іх дайшлі да нас, але справы забыліся з-за бедстваў, якія «вынішчалі іх нашчадкаў, а таксама за даўнасцю гадоў... Подзвігі і законы продкаў не былі ім вядомы толькі па цёмных чутках, і толькі памятныя імёны яны давалі дзецям, якія нарадзіліся, заняткі ж міфамі і даследванне старажытных падзей з'явіліся ў гарадах адначасова з вольным часам, калі выявілася, што некаторыя маюць гатовыя сродкі да жыцця, але не раней, таму імёны старажытных дайшлі да нас, а справы іх не» [5]. Адно з ранейшых узгадванняў аб славянскіх народах змяшчаецца ў кнізе Пракопа Слабады аб святым Пракопе, у якой было запісана: «Добра ведаю... у 276 годзе, пайшоў вельмі знатны вяльможа Чэх з братамі сваімі Лехам і Русам, а роўна з усімі сваімі сябрамі і родам, з-за таго, што яны не маглі ўжо пераносіць тыя вялікія напады і прыгнёты, якія рабілі на іх рымляне, а асабліва начальнік рымскіх войскаў Аўрэлій,

які ахоўваў Іпірыю... Чэх са сваімі ўзняў супраць яго паўстанне і вывеў яго з ліку жывых і па прычыне гэтага, баючыся магутнай рукі рымлян, пакінуў Крапіну, сваю айчыну» [6]. Затым згодна з гэтай легендай, Чэх прыняў на сябе царстваванне ў Багеміі. Па сведчанню грэчаскіх пісьменнікаў VI стагоддзя Пракопія і Маўрыкія славяне ў пачатку VI стагоддзя жылі таксама як грэкі і рымляне, кельты і немцы ў гарадскіх і паселішчах будавалі дамы, займаліся земляробствам, рамёсламі і гандлем, ваявалі верхам, пешшу [7]. Такое ж жыццё апісаў другі грэчаскі гісторык Іаан Эфескі, які пісаў у 584 годдзе: «І да гэтага дня славяне жывуць, сядзяць і спачываюць у рымскіх абласцях без турботы і страху, рабуючы іх і разбураючы агнём і мячом, яны разбагацелі, набылі золата, срэбра, табуны коней і мноства зброі, якім навучыліся валодаць лепш за рымлян» [8]. Усе гэтыя звесткі аб паўднёвых і заходніх славянах маюць прамыя адносіны да славян, якія жылі на тэрыторыі Беларусі, таму што вядома, што прарадзімай славян былі ў значнай ступені, Беларусь, Украіна і Польшча. Выдатны даследчык гісторыі славянскіх народаў П.І.Шафарык лічыў што згаданыя Герадотам будзіны, сярод якіх пасяліліся неўры, займалі тэрыторыю сучаснай Волыні і Беларусі. На яго думку, Будзіны былі, уласна кажучы, адзін і той жа народ, што і Венеды, і, такім чынам адной і пры тым галоўнай галінай вялікага Сербскага пакалення» [9]. «...сербы, узгаданыя Канстанцінам, жылі там, дзе Нестор помешает Бужан»[10], гэта значыць на Бузе, і далей на усход, у суседстве з Дрэгавічамі. «Дрэгавічы, уласна больш правільна Драгавічы, траякія: 1) паўночныя ў Канстанціна Багранараднага... паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной, у губ. Мінскай і Віцебскай. 2) Паўднёвыя, у двух месцах: а) у Македоніі, у наваколлях горада Селуна... потым злучаныя з Булгарскай, а пасля Сербскай дзяржавай. б) У Фракіі, на рацэ Драговіцы, у сярэднія вякі. 3) Заходнія, пасяленцы ў Палабскіх славян»[11]. «Далей на поўнач жылі ўласна так званыя славяне на берагах Ільменскага возера, галоўны горад якіх Ноўгарад; на поўдні за імі, у сучас-

ных губернях Пскоўскай, Цвярской, Віцебскай і Смаленскай, на верхняй Дзвіне, Волзе і Дняпры – Крывічы, гарады якіх былі Ізборск, Полацк, Смаленск... на берагах Сожа, у губерні Магілёўскай, Радзімічы» [12]. «Вельты... так зваўся некалі моцны народ, які ў гісторыі сярэдніх вякоў праславіўся больш чым астатнія славяне, Велеты ці Люцічы, празваныя Ваўкамі, - няма сумнення, што гэтыя Пталамеевы Вельты былі продкамі Велетаў [Вільтаў, Вільцаў], ці Люцічаў, якія пасяліліся ў далейшым на абодвух берагах Одры... першапачатковае іх жыллё, з якога яны выйшлі, трэба шукаць... па суседству з Неўрамі і Будзінамі, у губ. Віленскай, таму што менавіта ад іх атрымалі сваю назву Літоўскія гарады і акругі Вылкамір /г.зн. мір ці край Ваўкоў/ і Вільда /Вільна/ [13].

Дзякуючы Шафарыку П.І., у гісторыяграфію славян увайшлі падрабязныя і дакладныя звесткі аб славянскіх народах, пачынаючы з Герадотавых будзінаў і неўраў да Х-ХІІ стагоддзяў, а тым самым была пашырана гісторыяграфічная база гісторыі дзяржавы і права як усіх славянскіх народаў, так і гісторыі дзяржавы і права Беларусі. З развіццём земляробства, рамяства і гандлю ў VIII-X ст.ст. на тэрыторыі Беларусі адбываўся працэс росту гарадоў і аб'яднання дробных дзяржаў-княстваў у больш буйныя дзяржавы-землі. Згодна са звесткамі Баварскага географа, на тэрыторыі Беларусі ўжо ў IX ст. мелася вялікая колькасць гарадоў: у Свіран – 325, у Турычан – 104, у Бужан – 231, у Пружан – 70, у Лукомлян таксама былі гарады, аднак колькасць іх не ўказана [14].

У перыяд з XII да XVI ст.ст. гісторыяграфія базіравалася ў асноўным на летапісным матэрыяле і жыццяпісаннях святых, толькі ў XVI-XVII ст.ст. з'яўляюцца працы, у якіх асвятляюцца праблемы дзяржавы і права. Пра высокі палітычны аўтарытэт крывічоў сведчыць і той факт, што кіеўскі князь Ігар быў жанаты з крывіцкай князеўнай Вольгай, аб чым паведамляў папскі легат, які прысутнічаў у 957 годзе ў Царградзе на прыёме княгіні Вольгі

візантыйскім імператарам. У яго справаздачы прама сказа-
на, што яна «з славянскага племя крывічоў» [15].

Праблемы палітычнага жыцця і міждзяржаўных ад-
носін беларускіх княстваў як паміж сабой, так і з іншымі
народамі знайшлі сваё адлюстраванне ў летапісах суседніх
дзяржаў: Кіеўскай, Наўгародскай, Уладзіміра-Суздальскай,
а затым Маскоўскага. У гэтых летапісах, пераважна адрэ-
дактаваных у XIV-XVI ст.ст. праваслаўным духавенствам,
узносіліся Веліч і Мудрасць спачатку Кіеўскіх, а пасля
Уладзімірска-Суздальскіх і маскоўскіх князёў. Абгрун-
тоўвалася ідэя непарарыўнасці і пераемнасці улады князёў,
якія быццам бы збіралі свае спадчынныя ўладанні – вотчы-
ны. Так, захоп Цверы маскоўскім князем Іванам Ва-
сільевічам у 1486 годзе летапісец разглядае як займанне
сваёй вотчыны [16]. Гэтак жа тлумачыцца і захоп Вялікага
Ноўгарада «...отчину свою Великі Новгород привел в всю
свою волю и учинился на нем государем, как и на Москве»
[17]. Да гэта ж часу адносіцца і пачатак назвы маскоўскіх
вялікіх князёў князямі «усёй Русі».

Да XII ст. Руссю называлася толькі Кіеўская во-
ласць, а затым паслядоўна разам з праваслаўем гэты тэрмін
стаў распаўсюджваецца і на другія княствы, у якіх умаца-
валася праваслаўе, таму што кіеўскі мітрапаліт стаў назы-
вацца рускім мітрапалітам. Перасяліўшыся ў Маскву,
мітрапаліты і там працягвалі ўжываць найменне рускія.
Адны з іх называюць сябе мітрапалітамі ўсёй Русі, другія –
кіеўскімі і ўсёй Русі. Каб не быць ніжэй чым мітрапаліты,
маскоўскія вялікія князі таксама прысвоілі сабе тытул вя-
лікага князя ўсёй Русі [18].

Акрамя летапісаў, якія імкнуліся ўзнесці
маскоўскіх вялікіх князёў і сцвердзіць іх самадзяржаўе для
ўсёй Русі, у першай палове XVI ст. з'явіліся гісторыка-
публіцыстычныя творы з такой жа ідэйнай задачай і адна-
часова прыніжаючыя вялікіх князёў літоўскіх. Да іх адно-
сяцца: «Пасланне Спірыдона-Вассы», «Сказанне пра кня-
зёў Уладзімірскіх» і «Радаслоўе Літоўскіх князёў». У «Пас-
ланні» і «Сказанні» аповед пачынаецца з біблейскай леген-

ды аб падзеле ўсёй зямлі паміж патомкамі Ноя, затым ідзе аповед пра егіпецкіх правіцеляў, ад іх выкладанне пераходзіць да рымскага імператара Аўгуста і нібыта яго сваяка Пруса, а далей сцвярджаецца, што Рурых паходзіць ад Пруса і тым самым замацоўвалася паходжанне ж вялікіх князёў Маскоўскіх ад Аўгуста Кесара. Паходжанне ж вялікіх князёў літоўскіх выводзілася ад раба смаленскіх князёў. У «Радаводзе літоўскіх князёў» гаварылася: «В лето 6830 (1322) по племени безбожного Батыа избежал от плана его некий князец именем Витянец, рода смоленских князей, а вселися в Жамоть у некого бортника. И поят у него дщерь в жену себе и пребысть с нею лет 30 бездетен. И убьен бысть громом. И последи князя Витенца поят жену его раб его кснющец именем Гигименик. И роди от нея семь сынов: 1. Нароминтик. 2. Евнутик. 3. Олгердик. 4. Кестутик. 5. Скиригайлик. 6. Корнядик. Мантоник... В лето 6858 (1350) князь Великий Олгерд литовский присла послы своя к великому князю Семиону Ивановичю на Москву со многими дарми, прося мира и живота братьи своей» [19]. Звесткі пра вялікіх князёў літоўскіх не адпавядаюць рэчаіснасці і распаўсюджваліся з адной мэтай – прынізіць іх і падпарадкаваць нашчадкам Кесара Аўгуста, г.зн. маскоўскім князям.

Для абгрунтавання “законнасці” тэрытарыяльных захопаў маскоўскіх князёў служыла распрацаваная старцам пскоўскага Елеазарава манастыра Філафеем на царкоўна-рэлігійнай аснове тэорыя сусветна-гістарычнага значэння маскоўскай дзяржавы: “Масква – трэці Рым”. Два Рыма – старажытны і новы (г.зн. Канстанцінопаль) палі застаўся непакінутым трэці Рым – Масква, крэпасць праваслаўя. Маскоўскае царства – гэта апошняя сусветная дзяржава, яе з’яўленне на сусветна-гістарычнай арэне адзначае найвышэйшы этап гістарычнага развіцця чалавецтва, а рускі цар – адзіны і богам абраны хрысціянскі цар на зямлі. «Блюдый же, внимли, благочестивый царю, - звяртаўся Філафей да Василя III, - яко вся християнская царства снidoша в твое едино, два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому

не быти, и уже твое хрестыянское царство инем... не останется» [20].

Афіцыйная гісторыяграфія Маскоўскай дзяржавы XV-XVI ст.ст. была накіравана на апалогію царскай улады і абгрунтаванне яе боскага паходжання, напрыклад, Іван Грозны ў пасланні да князя Курбскага заяўляў, што выкананае сапраўднага праваслаўя «Российского царствия самодержавство божиим извалением почен (пачалося)» [21].

Усё гэта сведчыць аб тым, што афіцыйная дзяржаўна-палітычная гісторыяграфія Маскоўскай дзяржавы XV-XVII ст.ст., якая ўтрымлівала многія палітычныя легенды, прамы вымысел і фальклорныя матэрыялы, патрабуе асцярожнага і ўважлівага станаўлення пры яе выкарыстанні для даследавання гісторыі дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага ў цэлым і Беларусі ў прыватнасці.

Старажытная беларуская гісторыяграфія была цесна звязана з царкоўна-праваслаўнай літаратурай і летапісаннем Кіева, Ноўгарада і рускіх княстваў. Першыя пісьмовыя ўпамінанні пра беларускіх кніжнікаў адносяцца да XII ст. Гэта Клімент Смалыціч, Кірыл Тураўскі, Ефрасіння Полацкая. У летапісе па Іпацьеўскаму спісу пра Клімента Смалыціча запісана: «И бысть книжник и философ, так якоже в Руской земли не башеть» [22]. Падобны запіс пра яго змяшчаецца ў Ніконаўскім летапісе: «И зело книжен, и учителен, и философ велики, и много писанина напісав» [23]. Да нашых дзён захаваўся адзін яго твор «Пасланне мітрапаліта Клімента Смалыціча прэсвітэру Фаму, вытлумачанае Афанасіем мніхам», у якім ён адстойваў незалежнасць Кіеўскай праваслаўнай мітраполіі ад канстанцінопальскага патрыярха [24]. Творы Ефрасінні Полацкай да нас не дайшлі, але з яе жыцця відаць, што яна займалася асветніцкай дзейнасцю «І начая книги писати своими руками... И украсивши всю землю Полоцкую своим монастырем, и видевши яко просвети Бог монастырь ея... Еуфрасиния — небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луна солнечная, просветивши всю землю По-

лоцкую... блажен еси ты граде Полоцкой, таковую лето-
расль возрастивый, - преподобную Еуфрасинию» [25].

Больш багатую літаратурную спадчыну пакінуў Кірыл Тураўскі. Яго пропаведзі на розныя царкоўныя свя-
ты ўключаюць ярка выражаны дзяржаўна-прававы змест.
Так, у «Слове пра зняцце цела Хрыстова з крыжа» ён про-
сіць Бога аб умацаванні Тураўскай дзяржавы і горада Турава
«Подажь, святе, всели нам твою помощь, буди покров гра-
ду нашему от всякого зла, подавая князю на противныя по-
беду и заступая его от всех видимых и невидимых враг,
мир же глубок, и съдравие телеси, купно же и души его
проси спасения. И нас избави от всякоя нужи, и печали, и
беды, и всех лютых напастей» [26]. Можна разлічваць, што
гэты зварот да Бога за дапамогай напісаны Кірылам Ту-
раўскім у 1157 годзе ў час асады Турава кааліцыяй княст-
ваў на чале з кіеўскім князем. Вось што гаворыцца ў лета-
пісе: «Того ж лета иде Изяслав (князь Киевский) на Юрия
Ярославича, внука Юриева, к Турову и с ними Ярослав из
Луцка Ярополк Андреевич и Ростиславич Рирюков со
смольяны, Володимер Мстиславичю. Приидоша же и по-
лочане к Турову, пожгоша села около его и воеваша берен-
дичи около Пинска за Припетию. Выходяше же из города,
бияхуся крепко имного бе язвенных. Юрий же Ярославич
выслася из города ко Изяславу, моляся, рекий: «Брате,
прииме мя в любовь к себе». Изяслав же не хотя, но всяко
восхоте и Туров и Пинск под ним взяти, стояше около го-
рода 10 седмиц (нядзель), и бысть мор в конех; не успевше
ничто же, идоша прочь, не сотворив мира» [27].

Пропаведзі Кірылы Тураўскага ўсялялі рашучасць і
мужнасць у рады абаронцаў свайго горада і дзяржавы,
дзеінасць епіскапа Кірылы садзейнічала ўмацаванню
аўтарытэта Турава-Пінскага княства сярод іншых стара-
жытных княстваў. «Того ради молю вы, потщитесь при-
лежно почитати святыя книги, да ся божиих насытивше
словес и будущего века неизреченных благ желание стяжи-
те: она бо аще и невидима суть, но вечна и конца неимуща,
тверда же и недвижима..., Сладко бо медвенный сот и доб-

ро сахар, обоого же доброе книгий разум: сия убо суть скровища вечныя жизни... Аще бо мира сего властители и в житиских тружашеся вещех человеци прилежно требуют книжного поучения» [28]. Тым самым ён лічыў неабходным, каб уладары, якія кіравалі дзяржаўнымі справамі, мелі дастатковую кніжную адукацыю. Пропаведзі яго змяшчаюць пахвалу кнігам, падкрэсліваецца, што кнігі прыносяць карысць душы, вучаць чалавека ўстрыманню і добрым нормам, захаванню парадку і законнасці.

Каштоўнай крыніцай па гісторыі дзяржавы і права Беларусі з'яўляюцца беларускія летапісы. Так, у «Хроніцы літоўскай і Жамойцкай» ёсць звесткі «О полоцкой свободности або Венеции», дзе расказваецца, як здзейнялася дзяржаўнае кіраванне ў Полацкай дзяржаве ў першай палове XIII ст., у якой «30 мужов с посрадку речи поспалитой своей на поточные sprawy судей и сенаторов прекладали, а найбільш за знаком звону великого, который впосрод места был завешенный, где все збирались; там и о справах своих, и о потребах речи посполитое и держав своих радили» [29]. Тут жа паведамляецца, як складвалася тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага, пра сойм як вышэйшы орган улады, пачынаючы з XIV ст., аб перадачы ўсёй улады Вялікім княстве Літоўскім у 1387 г. Скіргайлу (Івану Андрэевічу) пасля Крэўскай уніі, што сведчыла аб захаванні самастойнасці Вялікага княства Літоўскага як суверэннай дзяржавы, якая знаходзілася ў персанальнай уніі (саюзе) з Польшчай. Значную цікавасць прадстаўляюць даныя аб міжнародных сувязях і войнах з суседнімі дзяржавамі. У «Хроніцы Быхаўца» гаворыцца, што вялікі князь Жыгімонт Кейстуавіч меў намер перавесці ў Вялікім княстве Літоўскім сацыяльны пераварот «сейм великий учинити, а на том сейме всю шляхту выстинати (выказаць) и выкорентити, а хлопский рожай поднести» (узвысіць сялянскі род) [30]. Вядома, гэта паведамленне летапісца выклікае сумленне ў яго праўдзівасці, аднак само з'яўленне такой думкі на старонках летапісу сведчыць аб вострых супярэчнасцях у феадальным грамадстве. Хутчэй за ўсё гэтым паведам-

леннем летапісец імкнуўся апраўдаць забойцаў вялікага князя Жыгімонта ў вачах шляхты.

Аналіз беларускіх летапісаў як гістарычных і культурных помнікаў беларускага народа праведзены ў кнігах: Копыскіі З.Ю., Чепко В.В. Гісторыяграфія БССР. Эпоха феодалізма. Мн., 1986; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн., 1969; Флора Б.Н. О «Летописце Быховца»: Источники и историография славянского средневековья. М., 1967. Каштоўныя звесткі пра летапісы змяшчаюцца ў працах А.А.Шахматава, Дз.С.Ліхачова, М.Д.Прыселкава [31].

У цеснай сувязі з беларускімі летапісамі знаходзяцца «Хроніка польская, літоўская жамойцкая і ўсёй Русі» М.Стрыйкоўскага і «Хроніка еўрапейскай Сарматыі» італьянца А.Гваньіні, які служыў у наёмнай роце ў Віцебскім замку ў 1572 годзе. Пэўную цікавасць уяўляе і «Трактат аб двюх Сарматыях» М.Мяхоўскага, надрукаваны ў Кракаве ў 1517 г., у якім ёсць звесткі пра Вялікае княства Літоўскае [32].

Адзначаючы каштоўнасць летапісаў і хронік для гісторыі дзяржавы і права Беларусі, неабходна мець на ўвазе, што іх пісалі людзі, якія мелі свае палітычныя і сацыяльна-філасофскія погляды, а таксама знаходзіліся ў залежнасці ад пэўных службовых асоб як дзяржаўнай, так і царкоўнай адміністрацыі. Па гэтай прычыне даныя летапісаў падлягаюць навуковай праверцы і крытычнай ацэнцы.

1.2. Гісторыяграфія XVI-XVIII стагоддзяў

Новы этап у гісторыяграфіі дзяржавы і права на тэрыторыі Беларусі звязаны з зараджэннем кнігадрукавання і стварэннем выдатных заканадаўчых актаў – Статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гадоў. Дзве гэтыя з’явы маюць непасрэднае дачыненне да дзейнасці Францыска Скарыны і другіх прагрэсіўных дзеячоў Беларусі. Першымі кнігамі, надрукаванымі на беларускай мове, былі кнігі Бібліі, выдадзеныя Францыскам у 1517 годзе ў

Праге, а затым яго кнігавывадавецкая дзейнасць была прадоўжана ў Вільні. Там жа ён прыняў удзел у падрыхтоўцы статута Вялікага княства Літоўскага 1529 года.

XVI стагоддзе на Беларусі характэрнызуюцца фармаваннем новага светапогляду, варожам староў сярэднявечнай ідэалогіі, з'яўленнем і распаўсюджваннем ідэй Рэфармацыі і гуманізму. К гэтаму часу была назапашана значная колькасць нарматыўных актаў – агульназемскіх, абласных, гарадскіх граматаў (прывілеяў) і іншых заканадаўчых актаў, праводзілася іх сістэматызацыя і кадыфікацыя. Такая апрацоўка прававых нормаў з'яўлялася неабходным этапам у развіцці права, сведчылася пра зараджэнне навуковага абгульнення і аналізу прававых нормаў, уніфікацыю прававой тэрміналогіі. У сувязі з гэтым асабліва значны ўклад у прававую дзейнасць унеслі Ф.Скарына, М.Радзівіл, А.Валовіч, С.Будны, А.Волан, Л.Сапега.

Ф.Скарына лічыў, што ў мэтах лепшага грамадскага ладу неабходна дамагацца, каб усё права ў цэлым і кожны закон паасобку быў добрапрыстойным, справядлівым, магутным, абавязковым, карысным, выдадзеным у адпаведнасці са звычаямі, дадзенай зямлі, часам, месцам, яўнымі, не маючы ў сабе двусэнсоўнасці, і быў накіраваны на дасягненне агульнага дабрабыту, а не на карысць асобных людзей. Для ажыццяўлення гэтай мэты, на яго думку, неабходна, каб заканадаўства і ўсе паводзіны людзей падпарадкоўваліся прынцыпу: «то чініце іным всем, что самому любо ест от иных всех, і того не чініте іным, чего сам не хоцеші от иных іметі» [33]. Вылучэнне гэтых патрабаванняў, па-першае, зрывала покрыва святасці з права і, па-другое, наносіла ўдар па ўсяму феадальнаму ладу, паколькі феадальнізм грунтаваўся на прывілеях для феодалаў і бяспраўным становішчы асноўнай масы народа, а не на ўзаемнай павазе людзей. Прынцып раўнапраўя вылучаўся ім як аснова дзейнасці судовых органаў. Ён лічыў, што суддзі павінны дзейнічаць не «яко цари или властители вышнии, силу имеюще над ними, но яко ровнии и товарищи, раду им даючи и справедливость межии ними чиня-

ти... да судять людей судом справедливым, и да не уклоняться ни на жадную страну и да не зрять на лица, и не принимают даров, панеже дарове ослепяють оче мудрых людей и зменяють слова справедливых» [34].

Цікавыя погляды Ф.Скарыны на тэмы крымінальнага пакарання. Ён лічыў, што крымінальныя законы выдаюцца не толькі з мэтай пакарання злачынца, але і з мэтай папярэджвання злачынстваў «для людей злых, абы боечыся казни, усмирили смелость свою и мощи не имели иным ушкодити» [35].

Пра стан дзяржавы і права пісалі найвыдатнейшыя беларускія гуманісты XVI ст. Міхалон Ліцвін (Міхайла Цішкевіч), Сымон Будны, Андрэй Волан і іншыя [36]. У сачыненні Міхалона Ліцвіна «Пра норавы татараў, літоўцаў і маскавацянаў», напісаным у сярэдзіне XVI стагоддзя, аўтар крытыкаваў феадальны грамадскі лад і феадальнае права. Гэта сачыненне носіць ярка выражаны дэмакратычны характар. Абураючыся жорсткім стаўленнем федалаў да сямян і чэлядзі нявольнай, Міхалон Ліцвін пісаў: «Татары вышэй чым мы не толькі ва ўстрыманні і разважлівасці, але і ў любові да бліжняга. А мы трымаем у бесперапынным рабстве людзей сваіх, здабытых не вайной, і не купляю, належачых не да чужога а да нашага племені і веры, сірот, немаёмых, якія трапілі ў пастку праз шлюб з нявольніцамі, мы злоўжываем нашай уладай над імі, калі мучаем іх, нявечым без суда па самых нязначных падазрэннях... у нас ва ўсіх сёлах і вёсках выносяцца прысуды аб жыцці людзей».[37]

Прагрэсіўны характар маюць і погляды аўтара адносна пытання абавязкаў насельніцтва перад дзяржавай. Ён лічыў, што на карысць дзяржаве не мэтазгодна было б вызваляць федалаў ад падаткаў, а наадварот, асноўную масу падаткаў спаганяць з уладальнікаў маёнткаў і іншых асоб, якія валодаюць пэўнай маёмасцю ў залежнасці ад атрымліваемага імі даходу. «На абарону дзяржавы бяром мы падатак з адных толькі падушных нам немагчымых гараджан і з бяднейшых аратых, - пісаў Міхалон Ліцвін, -

пакідаючы ў спакоі ўладальнікаў маёнткаў, якія атрымліваюць значна больш з сваіх уладанняў, з палёў і лугоў, з садоў і агародаў, з лясцоў і гаёў, з мёду і палявання, з карчмаў і рамёсных устаноў, з рынкаў і прыстаняў, з азёраў, рэк і сажалак, з рыбных лоўляў, з млыноў, са статкаў, ад працы слуг і служанак. А значна лепш ішлі б ваенныя справы і збіраліся патрэбныя для таго падаткі, якія спаганяюцца зараз пагалоўна, калі б... той, хто мае больш зямлі, і платіў бы больш"[38]. З гэтага выказвання бачна, што ён прапануе ідэю выплаты падатку ў залежнасці ад атрымліваемых даходаў.

Як прыхільнік прыватнай уласнасці, аўтар трактата крытыкуе законы таго часу, па якіх сяляне і дробная служылая шляхта не мела права распараджацца сваёй маёмасцю без дазволу свайго гаспадара ці прадстаўніка дзяржаўнай адміністрацыі. «Па гэтых законах нікому нельга нічога мець, - піша аўтар, - што не залежыла б ад начальніка». Да таго ж вяльможы (паны) маюць звычай «скарываць законы для сваіх выгод» [39]. Значнае месца ў творы М.Ліцвіна займае крытыка судовага ладу і судаводства, а таксама нормы крымінальнага права. Характэрнай асаблівасцю крымінальнага права таго часу было тое, што злачынства, здзейсненыя феодалам у адносінах да простага чалавека, маглі разглядацца як нанясенне матэрыяльнай шкоды, у сувязі з чым феодал заставаўся непакараным ці выплачваў гаспадару (пану) забітага вызначаную суму грошай. Таму патрабаванне М.Ліцвіна аб прымяненні да асоб, што здзейснілі злачынствы, цалесных ці іншых пашкоджанняў, «каб кроў абмывалася крывёй, а не грашовымі і судовымі штрафамі» [40], адносілася, у асноўным, да злачынцаў – шляхціцаў. У адносінах жа простых людзей цалесныя пашкоджанні і смяротная кара ўжывалася і так вельмі часта.

Калі аўтар разбірае пытанні падсуднасці, ён указвае на ненармальнасць такога становішча, калі злодзей, якога схапілі на месцы злачынства, не судзіцца на той жа тэрыторыі, адводзіцца «на суд да свайго гаспадара, а падчас і да

таго, у чый дом ён зносіў украдзенае. Несправядліва і тое, што бядняк, жадаючы выклікаць на суд магната, ні за якія грошы не знойдзе сабе адваката. Не менш несправядліва і тое, што сусед мой больш моцны, які жыве ў адным са мной наваколлі, мае іншую падсуднасць і не так лёгка заклікаецца да суда, чым я» [41].

Рэзкай крытыцы ў творы падверглася і духавенства, а таксама розныя забабоны і рэлігійныя абрады, што сведчыць аб вальнадумстве аўтара. Увесь твор прасякнуты ідэяй патрыятызму і любоўю аўтара да сваёй радзімы. Асноўнай ідэяй трактата з'яўляецца павага да чалавека, вызваленне людзей ад забабонцаў, дурману, ад феадальнага прыгнёту і несправядлівасці. У гэтых адносінах трактат Міхала Ліцвіна быццам бы ўліваўся ў шырокую і магутную плынь гуманізму, які разліўшыся па Заходняй Еўропе, дасягнуў і Беларусі [42].

Ідэі гуманізму і рэфармацыі на Беларусі атрымлівалі шырокае распаўсюджванне ў другой палове XVI ст. Асабліва яскрава яны былі перададзены ў працах выдатнага беларускага вучонага-рэфарматара Сымона Буднага. Грунтуючыся на хрысціянскай маралі, ён выступіў супраць феадальнай ідэалогіі, якая разглядала простых народ як нейкую прыналежнасць да гаспадароў і гаспадарскага маёнтка і імкнуўся даказаць, што ўсе людзі роўныя перад Богам, а таму павінны быць роўныя і ў грамадстве, і ў дзяржаве, хоць ён не адмаўляў грамадскай карысці дзяржаўных органаў і неабходнасці падпарадкавання, у пэўных межах, начальству. На яго думку, «улада -- справа добрая, патрэбная і карысная» [43], але носьбіт улады павінен імкнуцца не да асабістай карысці і задавальнення, а да карысці ўсяго грамадства і дзяржавы, да задавальнення патрэб грамадзян земляў сваіх. Ён павінен сачыць за тым, каб бескарысных трутні дарэмна хлеба не елі, а людзі бедныя і сіроты не пакутавалі ад голаду і холаду. Государ, на яго думку, павінен быць чалавекам адукаваным і чытаць кнігі, «старажытных і нестаражытных гісторыкаў, каб ведаць аб тым, што адбывалася ў старажытнасці, бо... той, хто не ведае, што адбы-

валася ў свеце ў мінулым, заўсёды застанеца юнаком» [44]. Іншыя службовыя асобы ў дзяржаве, на яго думку, таксама павінны быць не менш богабаязнымі, справядлівымі, праўдзівымі і міласэрднымі. «Яны павінны быць таксама дасведчанымі ў законах, уважлівымі, начытанымі, дзелавітымі і не прагнымі, не паспешлівымі, не ліслівымі» [45]. Усе гэтыя запатрабаванні сведчаць аб той ідэалагічнай барацьбе, якая вялася ў той час на Беларусі найбольш прагрэсіўнымі дзеячамі з феадальна-прыгоннымі і царкоўнымі ідэолагамі. Значны ўплыў на развіццё прагрэсіўных, гуманістычных ідэй у галіне дзяржавы і права аказаў Андрэй Волан, які напісаў і апублікаваў не менш чым 26 сваіх твораў [46]. Грунтуючыся на натуральным праве чалавека, ён даказаў неабходнасць свабоды і роўнасці людзей. Забеспячэнне свабоды і роўнасці людзей, на яго думку, можа быць дасягнута толькі дзякуючы ўсталяванню і захаванню разумных законаў, якія заснаваны на натуральным прынцыпе: «нікому не рабіць крыўды, кожнаму аддаць тое, што яму належыць» [47]. Галоўнай мэтай і прызначэннем дзяржавы ён лічыў забеспячэнне спакойнага і шчаслівага жыцця людзей і абарону ад гвалту і рабаванняў, а сапраўдна свабоднымі людзьмі, ён меркаваў, могуць быць толькі грамадзяне «такой дзяржавы, дзе права ў роўнай ступені ўсім служыць» [48]. Але ж з-за таго, што у Вялікім княстве Літоўскім права абараняла, ў асноўным, інтарэсы класа феадалаў і саслоўя шляхты, то ён лічыў такую дзяржаву несправядлівай, і крытыкаваў парадкі, пры якіх шляхціч, які здзейсніў злачынства супраць простага чалавека, нёс лёгкае пакаранне, ці ўвогуле не быў пакараны, а просты чалавек, які толькі абразіў шляхціча, нёс вельмі суровае пакаранне. Па свайму сацыяльна-класаваму светапогляду А.Волан быў выразнікам інтарэсаў заможных мяшчан і сярэдняй шляхты, незадаволеных засіллем каталіцкага духавенства і буйных феадалаў. Яго выступленні і заклікі да роўнасці і свабоды ўсіх людзей аказалі значны ўплыў на развіццё права, што атрымала сваё адлюстраванне ў Статуце 1588 года.

Найбольш актыўным дзеячом у падрыхтоўцы і рэдагаванні Статута 1588 года быў Леў Іванавіч Сапега. Ён з'яўляецца адным з найбольш яркіх і рознабаковых дзеячоў канца XVI – пачатку XVII стагоддзяў на Беларусі. Яго шматбаковая дзейнасць ахоплівала разнастайныя бакі палітычнага жыцця. Ён быў дыпламатам, палітыкам, прамоўцам і палкаводцам, вучоным – юрыстам. Будучы буйным землеўласнікам, ён займаў найважнейшыя пасады ў дзяржаве і разам з тым адлюстроўваў думкі і погляды патрыятычна настроеных колаў шляхты, якія адстойвалі суверэнныя правы Вялікага княства Літоўскага.

Леў Іванавіч Сапега нарадзіўся 4 красавіка 1557 года ў маёнтку Астроўна Віцебскага ваяводства ў сям'і прываслаўнага шляхціча [49]. Дзіцячыя гады ён правёў у Несвіжы пры двары Мікалая Радзівіла Чорнага, дзе атрымаў пачатковую адукацыю. У 1570 годзе Л.Сапега паступіў у Лейпцыгскі ўніверсітэт. Там ён займаўся вывучэннем філасофіі, юрыспрудэнцыі і іншых гуманітарных навук. Пасля заканчэння ўніверсітэта Л.Сапега вяртаецца на радзіму, дзе ў 1581 годзе атрымлівае пасаду пісара-сакратара Вялікага княства Літоўскага. У 1584 годзе ён накіроўваецца паслом у Маскву для заключэння мірнага дагавора з Расіяй пасля заканчэння Лівонскай вайны. Быў адным з ініцыятараў стварэння незалежнага вышэйшага суда ў Вялікім княстве Літоўскім – галоўнага трыбунала ў 1581 годзе, выдаў інструкцыю аб парадку разгляду спраў у гэтым судзе.

Пасля вяртання з Масквы ён у 1585 годзе атрымлівае пасаду падканцлера Вялікага княства Літоўскага. У перыяд з 1581 па 1588 год Л.Сапега прымае актыўны ўдзел у рэдагаванні Статута, а ў 1588 годзе сумесна з князем Іванам Глебавічам дабіваецца зацвярджэння Статута каралём Рэчы паспалітай і Вялікім князем Літоўскім Сігізмундам III Вазай.

У 1589 годзе Л.Сапега прызначаецца на пасаду канцлера Вялікага княства Літоўскага. Будучы на гэтай пасадзе, ён праводзіць вельмі важную работу па арганізацыі

дзяржаўнага архіва Вялікага княства Літоўскага. Па яго распараджэнню былі прыведзены ў парадак дзяржаўныя дакументы, вядомыя пад назвай Літоўскай метрыкі, прычым ён загадаў перапісаць усе старыя кнігі, у якіх змяшчаліся судовыя і іншыя акты дзяржаўных органаў. Дзякуючы праведзенай рабоце, значная частка гэтых дакументаў захавалася да нашых дзён.

Палітычная і дзяржаўная дзейнасць Л.Сапегі дала яму магчымасць у далейшым атрымаць самыя высокія і самыя ганаровыя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім, пасаду Віленскага ваяводы ў 1621 годзе і вялікага гетмана княства Літоўскага ў 1625 годзе. У сувязі з чым ён быў прызначаны галоўнакамандуючым літоўска-беларускімі войскамі ў вайне са Швецыяй у 1626-1629 гадах, дзе выявіліся яго палкаводныя здольнасці.

Акрамя таго, ён таксама займаўся вядзеннем сельскай гаспадаркі, імкнуўся ўнесці ў яе капіталістычныя элементы і зрабіць яе больш прыбыткавай. З гэтай мэтай ён, напрыклад, у 1631 годзе завёз у Беларусь з Галандыі племянных кароў.

Памёр Леў Сапега ў 1633 годзе ва ўзросце 76 гадоў, з іх 48 гадоў знаходзіўся на важнейшых дзяржаўных пасадах.

Аднак найбольшую славу і ўдзячнасць нашчадкаў прынесла яму праца па падрыхтоўцы і публікацыі Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года, да якога былі дададзены Прысвячэнне Статута Сігізмунда III і Зварот да ўсіх саслоўяў Вялікага княства Літоўскага.

Выданне Статута 1588 года мела выключна важнае значэнне для далейшай гісторыі Беларусі. Статут садзейнічаў развіццю прагрэсіўных для таго часу капіталістычных адносін, у ім ужо даволі падрабязна былі выкладзены нормы, якія рэгулююць прыватнаўласніцкія адносіны, і ў першую чаргу нормы, якія рэгламентуюць дагаворы куплі-продажу, пазыкі, закладу і спадчыненага права. Прагрэсіўны характар Статута выражаўся таксама ў тым, што ў яго аснову былі пакладзены нормы мясцовага

пісанага і звычайнага права Беларусі, зразумелыя і блізкія насельніцтву. Да таго ж сам Статут быў напісаны і надрукаваны на беларускай мове, што рабіла яго зразумелым для ўсяго насельніцтва. Трэба зазначыць, што ў той час у большасці Заходнеёўрапейскіх краін законы выдаваліся на незразумелай для насельніцтва лацінскай мове. Статут замацаваў у якасці дзяржаўнай мовы беларускую мову. У ім знайшлі сваё адлюстраванне некаторыя ідэі; уласцівыя ідэалогіі буржуазіі, якая пачала ўжо зараджацца.

Статут устанаўліваў крымінальную адказнасць шляхціча за забойства простага чалавека, хоць працэсуальны парадак даказвання злачынства ў значнай ступені рабіў гэтую адказнасць немагчымай. За сялянамі захоўвалася права самім здзейсніць правасуддзе ў копных судах. Статут замацоўваў палажэнне, што «на Руси иноде, где здавна копы бывали, там маюць быци и тепер копы отправованы на старых коповищах тым обычаем, яко первой того бывало» [50].

Усё гэта сведчыць, што ў той час, калі ў Заходняй Еўропе прыгонныя сяляне разглядаліся толькі як аб'екты праў, Статут 1588 года замацоўваў пэўныя правы за сялянамі.

Сапега разумеў, што яго дабрабыт заснаваны на працы сялян і ад стану сельскай гаспарадкі залежыць яго маёмаснае становішча. У гэтай сувязі цікавым з'яўляецца выказванне Л.Сапегі, выкладзенае ў пісьме да кіраўнікоў сваіх маёнткаў: «У вас, - пісаў Л.Сапега, - мужык мужыкам, а ў мяне вяльможным, - яснавяльможным таму што, калі я мужыкоў не буду мець, то і яснавяльможным не буду» [51].

Характэрнай рысай Статута 1588 года з'яўлялася таксама тое, што насуперак акту Люблінскай уніі, які абвясціў зліццё (аб'яднанне) Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, у яго былі ўнесены прававыя нормы, дзякуючы сіле якіх захоўвалася самастойнасць Вялікага княства Літоўскага ў складзе канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай. У артыкуле 4 трэцяга раздзела гаспадар абяцаў не толькі за-

хаваць недатыкальнымі межы Вялікага княства, але і вярнуць тыя землі, якія ад яго адыйшлі.

У Статуце гарантаваліся правы і прывілеі мясцовай шляхты і забаранялася даваць званне, чыны, пасады і землі ў Вялікім княстве Літоўскім замежным грамадзянам «чу-жеземцам и заграничникам, а ни суседзи того паньства».

У сваіх працах Л.Сапега ўпершыню ў Вялікім княстве вылучае ідэю вяршэнства народа і права, выступае за аб'яднанне сіл і цэнтралізацыю Вялікага княства Літоўскага, і за абмежаванне ўлады манархаў. Ідэя абмежавання ўлады манарха ў адпаведнасці з воляй народа, выражанай у праве, была для таго часу важным крокам наперад. Л.Сапега пісаў, што народ сам па сабе стварае права і як найвышэйшы захавальнік сваёй свабоды, не дапускае вяршэнства ўлады (гаспадара) над сабой. Гаспадар жа можа здзяйсняць уладу толькі ў тых межах, якія дапускаюцца правам «бо не только сусед, а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное двирхности над нами заживати не может, одно только, колько ему право допускаеть» [52]. Статут 1588 года выдаваўся Л.Сапегам на беларускай мове тры разы: у 1588 годзе, 1592/93, 1600 гадах, але на ўсіх трох выданнях пастаўлена дата 1588 год. Затым у 1614 годзе ён быў перакладзены на польскую мову і неаднаразова на ёй друкаваўся. На працягу XVII-XVIII стагоддзяў ён быў перакладзены яшчэ на рускую, нямецкую мовы, што сведчыць пра яго шырокае распаўсюджванне і выкарыстанне многімі народамі. Статут аказаў значны ўплыў на развіццё прававой тэорыі, філасофскай і палітычнай думкі.

Даследаванню палітычных і філасофскіх праблем у Вялікім княстве Літоўскім і ўсёй Рэчы Паспалітай была прысвечана кніга Віцебскага ваяводы Андрэя Крыпіна: «Стойкасць розуму, ці палітычная навука пра цвёрдае цярпенне ў цяжкія часы» [53], напісаная ў 1698 годзе і апублікаваная ў Варшаве ў 1796 годзе. Аўтар на аснове даследавання стаічнай філасофіі абгрунтоўвае неабходнасць захоўваць цвёрдасць духу і не паддавацца панічнаму на-

строю ў цяжкія часы як для асобных людзей, так і для ўсёй дзяржавы.

Палітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім у XVII і пачатку XVIII стагоддзя асабліва рэзка выявілася паміж групамі, што адстойвалі незалежнасць Вялікага княства Літоўскага, і прыхільнікамі больш цеснага зліцця з Польшчай, прапаганда якога вялася пад лозунгам «ураўноўвання правоў» шляхты Вялікага княства Літоўскага з кароннымі правамі на аснове пастаноў Люблінскай уніі. Імкненне да незалежнасці Вялікага княства Літоўскага і да разрыву уніі з Польшчай асабліва ўзрасло ў другой палове XVII стагоддзя, калі гэту барацьбу ўзначаліў Казімір Ян Сапега, воевода Віленскі і вялікі гетман Вялікага княства Літоўскага. На актывізацыю гэтай барацьбы аказала значны ўплыў вызваленчая вайна ўкраінскага народа за сваю незалежнасць. Супраць незалежнасці Вялікага княства Літоўскага выступілі адзіным фронтам каталіцкае духавенства і апалечаныя паны і шляхта. У польскай і рускай гістарычнай літаратуры гэтыя падзеі адлюстроўваліся ў скажоным святле, была вырацавана прапагандысцкая схема, быццам бы за незалежнасць выступаў магнат Казімір Ян Сапега, а супраць яго выступіла ўся шляхта, якая патрабавала ўраўноўвання правоў з правамі магнатаў. Хоць на самой справе барацьба вялася паміж двюма палітычнымі групамі, з аднаго боку, прапольскай, каталіцкай на чале з віленскім каталіцкім епіскапам Канстанцінам Казіміравічам Бжастоўскім, Радзівіламі, Пацамі, Агінскімі і іншымі магнатамі, але ўсе яны ў гістарычнай літаратуры як бы заставаліся ў цені, а на першы план выстаўляліся залежныя ад іх шляхцічы, якія быццам бы самастойна патрабавалі «ураўноўвання правоў» шляхты Вялікага княства Літоўскага з кароннымі правамі на аснове пастаноў Люблінскай уніі. З другога боку, вылучалася асоба аднаго Казіміра Яна Сапегі, які нібыта ўвасабляў усіх магнатаў. На самой справе значная колькасць шляхты выступала за незалежнасці Вялікага княства Літоўскага. Ан-

тыпольскі настрой беларускай шляхты ярка выражаны ў «Прамове Мялешкі», ананімным творы XVII ст.

Супраць руху за незалежнасць былі ўключаны асноўныя сілы каталіцкага духавенства, якія імкнуліся змабілізаваць, а тых, хто не паддаваўся на іх прапаганду – запужаць жорсткімі пакараннямі смерцю і адлучэннем ад царквы. У 1688 годзе віленскім епіскапам К.Бжазтоўскім быў пасаджаны ў турму брэсцкі падсудак земскага суда Казімір Лышчынскі, які раней служыў у арміі Яна Сапегі, абвінавачаны ў атэізме, хоць сам К.Лышчынскі пісаў: «Я, прававерны католік, які вернець ў адзінага ў святой Троіцы госпада Бога» [54]. Аднак епіскапскі суд на чале з тым жа віленскім епіскапам, прызнаў К.Лышчынскага вінаватым і дамогся таго, што соймавы суд прыгаварыў яго да спаловання на кастры, на страх усім, хто асмельваўся выступіць супраць каталіцкага духавенства. Гэты ж епіскап узбудзіў у соймавым судзе справу і супраць Яна Сапегі, аднак сойм яго не асудзіў. Хоць епіскап і адлучыў Яна Сапегу ад царквы. У 1696 годзе прапольскім дзеячам удалося правесці незаконную пастанову аб прызнанні ў Вялікім княстве Літоўскім польскай мовы дзяржаўнай замест беларускай. У гістарычнай літаратуры варожасць Віленскага епіскапа да Я.Сапегі тлумачылася тым, што Сапега настойваў на праве размяшчэння войскаў Вялікага княства Літоўскага не толькі ў прыватных і дзяржаўных маёнтках, але і ў царкоўных. Такая трактоўка падзей імкнулася скрыць сапраўдныя прычыны барацьбы Вялікага княства Літоўскага з прапольскай і каталіцкай агрэсіей.

Супраць прыхільнікаў незалежнасці збіраліся соймы, праводзіліся рознага роду акцыі, а калі гэтага здалася мала, было сабрана прапольскае «паспалітае румэнне», шляхетскае апалчэнне, якое ў 1700 годзе ў бітве каля Алькенік (цяпер перайменаваны ў Валькінскай, ля Вільны) нанесла паражэнне прыхільнікам незалежнасці Вялікага княства Літоўскага. У гэтым жа годзе была выдадзена «Літоўская пастанова», сфабрыкаваная польскай агентурай і прыхільнікамі караля Рэчы Паспалітай саксонца Аўгуста

II Фрэдэрыка, які перайшоў з пратэстантызму ў каталіцызм, а значыць асабліва зацятага католіка, які дамагаўся абсалютнай манархіі з перадачай неабмежаванай улады каралю. Паражэнне сапегаўскага руху за незалежнасць пад Алькенікам пацягнула за сабой спыненне прапаганды ўраўноўвання правоў шляхты і магнатаў, узмацненне каталіцкай рэакцыі, забарону беларускай мовы ў дзяржаўных установах. У 1717, 1733, 1736 гг. былі прыняты законы, што абмяжоўвалі ў палітычных правах шляхтунекатолікаў.

У рускай гістарычнай літаратуры барацьба прыхільнікаў за незалежнасць Вялікага княства Літоўскага таксама трактавалася як барацьба Сапегаў са шляхтай. Так, у «Гісторыі Польшчы», выдадзенай пад рэдакцыяй В.Д.Каралюка, І.С.Мілера, П.М.Трацякова ў 1954 годзе, сцвярджаецца: «Канфлікт у Літве перарос у адкрытую грамадзянскую вайну паміж літоўскай шляхтай і сапегамі... шведская армія груба ўмяшалася ў барацьбу літоўскай шляхты з сапегамі, аказваючы апошнім прамую ваенную дапамогу. Літоўская шляхта пачала шукаць абароны ў Расіі. У 1701-1703 гг. паміж Расіяй і Вялікім княствам Літоўскім было заключана тры саюзных дагаворы. Дзякуючы рускай дапамозе літоўскай шляхце ўдалося пазбегнуць поўнага разгрому» [55]. Тым самым В.Д.Каралюк, аўтар дадзенага раздзела, трактуе барацьбу за незалежнасць як барацьбу шляхты супраць Сапегаў, а ўдзел Расіі ў падаўленні вызваленчага руху – не як акт грубага ўмяшання ва ўнутраныя справы вялікага княства Літоўскага, а як высакародную дапамогу літоўскай шляхце.

Прыведзеныя факты сведчаць пра тое, што гісторыяграфія дадзенага перыяду нашай гісторыі патрабуе крытычнага аналізу як польскай, так і рускай літаратуры і крыніц.

У першай палове XVIII ст. даследаваннем гісторыі беларускіх княстваў займаўся выдатны рускі гісторык В.Н.Тацішчаў. У яго мнагатомным сачыненні «Гісторыя

Расійская» асветлены многія пытанні старажытнай дзяржаўнасці.

Гісторыка-юрыдычны светапогляд В.Н.Тацішчава грунтаваўся на тэорыі натуральнага права, якая ў XVII-XVIII ст.ст. служыла асноўнай формай крытыкі прыгонніцтва і царкоўна-багаслоўскіх догмаў. Крытыкуючы служыцеляў царквы за рэлігійныя сваркі, войны, пакаранні іншадумцаў, ён пісаў: «Ды і сваркі такія ні ад каго больш, як ад папоў дзеля іх карысці... а паміж людзьмі разумнымі адбыцця не могуць, паколькі разумны да веры іншага не мае справы і яму ўсёроўна ці Лютэр, ці Кальвін, папіст, анабабціст, магамтанін ці язычнік з ім у адным горадзе жыве ці гандлюе. Таму што не глядзіць на веру, а глядзіць на яго тавар, на яго ўчынкі і характар і згодна з гэтым мае з ім абыходжанне» [56]. Да такога вальнадумнага стаўлення да пытанняў веры Тацішчаў прыйшоў на падставе вывучэння гісторыі рэлігійных войнаў і пакаранняў у Заходняй Еўропе і параўнальна спакойнага існавання веравучэнняў ў Расіі і Вялікім княстве Літоўскім, дзе ў той час спакойна ўжываліся праваслаўныя, католікі, лютэране, магамятане і іншыя.

Яго галоўная навуковая праца «Гісторыя Расійская» (першае выданне т.1-4, 1768-84, т.5, 1848; другое выданне т.1-7. М.-Л. 1962-1968) напісаная на падставе шматлікіх летапісаў, гістарычных дакументаў, хронік, навуковых прац замежных аўтараў, была першым навукова-крытычным даследаваннем па гісторыі Расіі. У ёй жа змяшчаюцца шматлікія важныя звесткі па гісторыі Беларусі, якія адсутнічаюць у іншых крыніцах. Так, ён упершыню даследаваў пытанне аб паходжанні і геаграфічным значэнні тэрміна «Белая Русь». Ён даказаў, што назва Белая Русь паходзіць не з'яўленнем татар ці белага адзення ў насельніцтва і адносілася не да тэрыторыі сучаснай Беларусі, а да Растова-Суздальскай ці Маскоўскай Русі. Яму ж належыць даследаванне пра герб Вялікага княства Літоўскага, які адлюстроўваў конніка з шабляй перад сабой на белым кані» [57].

У «Гісторыі Расійскай» змяшчаюцца шматлікія звесткі пра Полацкую зямлю, таму што ў Тацішчава меўся Полацкі летапіс, які пазней быў згублены. У яго «Гісторыі» ёсць звесткі пра жаніцьбу ў 975 г. князя Уладзіміра з Рагнедай, князёўнай полацкай, што супярэчыць 980 г., указанаму ў летапісе Нестара. Тацішчаў у заўвазе да нараджэння Усяслава, князя полацкага, абвяргае паведамленне Нестара пра тое, быццам Усяслаў нарадзіўся з язвай на галаве, тлумачы такі запіс памылкай перапісчыкаў (т.II, с.243). Значную цікавасць уяўляе і аповед пра жыццё і дзейнасць князя полацкага Усяслава. Пад 1102 г. паведамляецца, што полацкі князь Барыс Усяславіч хадзіў на яцвягаў і, атрымаўшы перамогу над імі, пабудаваў горад Барысаў. З паведамленняў, якія адносяцца да другой паловы XII ст., відаць як адбываўся працэс аб'яднання. Цэнтрам такога аб'яднання становіцца Полацкае княства. Да гэтага часу адносяцца звесткі пра сумесныя дзеянні мінскіх, полацкіх і навагрудскіх князёў з мясцовай Літвой. Так, у 1161 г. сумесна з Літвой дзейнічае мінскі князь Валадар (т.VI, с.261). У 1181 г. разам з Літвой выступаюць полацкія і віцебскія князі (т.IV, с.296). У 1182 г. полачане і дручане дапамагаюць Мінскаму князю Валадзіміру абараняць Брэсцкую зямлю ад ляхаў і мазаўшан. (т.IV, с. 298). У заўвазе да гэтага паведамлення Тацішчаў выкрывае ілжывасць польскіх хронік Длугоша, Мяхоўскага, Кромера і Бельскага, якія пісалі, што быццам бы палякі захапілі Брэсцкую зямлю.

У гэты перыяд, г.зн. у 80-90 гады XII ст., ідзе працэс аб'яднання беларускіх княстваў у адну буйную дзяржаву – Вялікае княства Літоўскае [58]. У 1203 г. полацкія князі сумесна з Літвой здзейснілі напад на нямецкія землі ў вусці Дзвіны. «Того ж лета ходиша Ольговици князя Черниговские в Литву и 1700 их избиша и много плениша» [59]. Аднак не зразумела, каго тут гісторык называе Літвой і як далёка хадзілі чарнігаўцы. Не зразумела таксама, якім шляхам яны ішлі і як яны прайшлі праз беларускія княствы? Хутчэй за ўсё, што ў дадзеным выпадку летапісец назваў Літвою княствы Менскае і Полацкае, а Тацішчаў не

ўдакладняючы летапісца, ўнёс гэта паведамленне ў сваю «Гісторыю». Тацішчаў называе Літвой палачан, апісваючы падзеі ў Смаленску ў 1239 г. Ён піша: «Того ж лета князь великий Ярослав Всеволодович ходил на Литву, бороня смолян; и победив литву, пасади в Смоленске на столе князя Всеволода Мстиславича» [60]. У дадзеным выпадку Літвой названы палачане, а выгнаным са Смаленска ў той час быў літоўскі князь Святаслаў Мсціславіч Полацкі, унук Рамана Расціславіча Смаленскага, які захапіў Смаленск у 1232 г. (т.IV, с.371). Аб змяшанні палачан з літоўцамі летапісы з канца XII ст. паведамляюць даволі часта, з чаго відаць «як пакрыху полацкая зямля ў нашых летапісцаў стала Літоўскай» [61]. Літвой называюцца і аб'яднаныя сілы літоўскіх і беларускіх княстваў, якія нанеслі паражэнне ў 1235 г. Лівонскаму Ордэну (т.IV, с. 373). Літоўскімі называюцца князь Васіль полацкі і князь Фёдар Расціславіч Менскі, што ездзілі ў якасці паслоў у Ноўгарад у 1325 г. (т.V, с.81).

Пад 1239 г. Тацішчаў паведамляе пра жаніцьбу Аляксандра Неўскага з полацкай князеўнай Параскевай, дачкой полацкага князя Браныслава.

Значную цікавасць для гісторыі Беларусі ўяўляе апавед Тацішчава, узяты з недайшоўшага да нас полацкага летапісу, пра ўнутраны непарадак у Полацкім княстве ў 1217 г. За некалькі гадоў да ўказаных падзей полацкі князь Барыс Давыдовіч у другі раз ажаніўся з князеўнай Святохнай, дачкой Казіміра «веры латінскія». Па яе патрабаванню сыны князя ад першай жонкі Васілька і Вячка былі высланы з Полацка: Васілька на Дзвіну, а Вячка ў Пскоў, дзе ён быў забіты немцамі. Княгіня, пазбавіўшыся сыноў князя, пачала сваіх памаран узводзіць на розныя пасады. Затым была здзейснена змова, у выніку чаго былі забіты «лучшие думчии» полацкія мужы тысячкі Сімяон, пасаднік Воін, ключнік Дабрыня.

Пасля чаго было склікана полацкае веча, на якім абвясцілі, што забітыя рабілі замах на жыццё князя, за што і паплаціліся жыццём. Тут жа было вынесена рашэнне веча

аддаць на расправу і рабаванне дамы забітых і іх прыхільнікаў. На пасады, якія былі вызвалены, прызначылі патрэбных княгіні Святохні памаран-прышэльцаў, «чего іспокон не бывало. И тии начаша паче люд томити» (т.IV, с.354).

Праз некаторы час прыхільнікі забітых і сына ад першай жонкі князя «созвав неколико добрых муж... за-клявшесе вси и уложивше помалу намовити люди и созва-ти на вече. И на Спасов день, управившесе, зазвониша на вече, и егда снідошася людие» (т.IV, с.354). Веча вырашы-ла выгнаць князя і княгіню, а іх паплечнікаў пабілі і дамы іх разрабавалі і на княжанне запрасілі Васілька.

Аповед Тацішчава пра полацкія падзеі адроз-ніваецца высокай бытавой праўдай і паказвае ўсю падрых-тоўчую работу, што папярэднічала скліканню веча. Полац-кае веча выконвала функцыі вышэйшага органа ўлады і ў наступныя гады, нават пасля ўваходу полацкай зямлі ў склад Вялікага княства Літоўскага. Пра гэта сведчыць запіс у дагаворы 1338 паміж Лівонскім ордэнам і Вялікім княст-вам Літоўскім.

Тацішчаў з большымі падрабязнасцямі чым у лета-пісах выкладаў гісторыю падзей пасля смерці вялікага кня-зя Міндоўга. Так, ён піша, што сын Міндоўга Вашлег (у іншых летапісах ён называецца Войселком, Войшелком) «иже научен бысть от матери, княжны тверские, веры христианской... и крестися, наречен бысть Василий... Слыша Вашлег о убиении отца своего великого князя Миндовга, и оскорбися зело... И совокупи воинства многи, и приятели, и други отца великого князя Миндовга, и иде на поганую Литву и чюдь, и поплени вся, тамо сушая... Он же сия вся управив доброе и воеводу большого Андрея Да-ниловича поставил тамо великим князем, а сам пакки воз-ратися в свой монастырь» (т.V, с.45).

Акрамя «Гісторыі Расійскай» для гісторыка-прававой навукі значную цікавасць маюць і іншыя працы Ташчава В.Н. У яго філасофскім сачыненні «Адвольнае і узгодненнае разважанне і меркаванне сабраўшагася шля-

хецтва рускага аб кіраванні дзяржаўным» дадзены аналіз розных форм дзяржаўнага кіравання ў розных народаў, у тым ліку ў Польшчы (у Рэчы Паспалітай). У складзеным ім слоўніку дадзены тлумачэнні некаторых геаграфічных назваў у Беларусі. Напрыклад «Берест, город княженіи Туровского, ныне в Литве, именуется Брест Литовский» [62].

Грунтуючыся на тэорыі натуральнага права і грамадскага дагавору, Тацішчаў лічыў, што «чалавек, не аб'яднаны ў згуртаванне, не зможа стварыць для сябе добрыя ўмовы жыцця, што ніякае згуртаванне малое ці вялікае без начальства і ўлады быць не можа» [63].

1.3 Асветніцкая гісторыяграфія XVIII – першай паловы XIX стагоддзяў

Тэарытычныя праблемы права і асабліва натуральнага права як асновы разумнай пабудовы справядлівага грамадства і дзяржавы, пытанні філасофіі і логікі знайшлі сваё выяўленне ў працах Казіміра Нарбута, Іераніма Страйноўскага і Іахіма Храптовіча. Казімір Нарбут (1738-1807) на працягу многіх гадоў выкладаў матэматыку, філасофію, усеагульную гісторыю, красамоўства і французскую мову. У яго кнізе «Логіка, ці навука разважання і меркавання пра прадметы...» [64] значнае месца нададзена лагічным метадам вызначэння ісціны, што было асабліва важна для крытыкі фармальнай ацэнкі доказаў на аснове навуковай логікі. Значную цікавасць уяўляе і яго другая кніга, падрыхтаваная ім сумесна з яго вучнямі, «Выбраныя меркаванні з філасофіі» [65], прысвечаная каралю Рэчы Паспалітай і вялікаму князю Літоўскаму Станіславу Аўгусту. К.Нарбут лічыў, што дзяржава і права складаецца ў інтарэсах усіх людзей, а людзі «ўступаючы ў дзяржаву» захоўваюць натуральныя правы: свабоду, роўнасць, уласнасць, бяспеку, якія павінна прызнаваць за імі дзяржаўная ўлада. «Усе абавязкі і доўг чалавечага грамадства, а таксама кожнага калектыва, у прыватнасці, грунтуюцца на натуральным праве» [66]. На яго думку, шчасце чалавечага грамадства засноўваецца на дакладным захаванні законаў і

строгім падпарадкаванні вярхоўнай уладзе. Паходжанне дзяржавы ён выводзіў з дагаварнай тэорыі, у сілу якой людзі ў выніку агульнай згоды падпарадкоўваюць сваю волю рашэнню большасці. Таму роля дзяржаўнай улады ў грамадстве – захоўваць правы асобы: асабістую свабоду, роўнасць, і ўласнасць [67].

Бяспека чалавека, як сцвярджае К.Нарбут базіруецца на захаванні і выкананні законаў, на даверы і павазе да дзяржаўнай улады. Без законаў і вярхоўнай улады ні адно грамадства не толькі не можа быць шчаслівым, але нават доўга існаваць не зможа [68].

Іеранім Страйноўскі (1752-1815) – адзін з буйнейшых вучоных Беларусі апошняй чвэрці XVIII і пач. XIX ст., - выкладаў матэматыку, логіку, метафізіку, аднак найбольшую вядомасць атрымаў як выкладчык натуральнага права і палітычнай эканоміі. У 1791 г. ён прымаў актыўны ўдзел у рабоце камісіі па падрыхтоўцы праектаў кодэксаў грамадзянскага і крымінальнага права Рэчы Паспалітай. У 1799-1806 гадах быў рэктарам Віленскай галоўнай школы (універсітэта). Яго кніга «Навука пра натуральнае і палітычнае права, палітычную эканомію і права народаў» [69], надрукаваная ў Вільні ў 1785 г., неаднаразова перавыдавалася, а ў 1809 г. была перакладзена на рускую мову і выдадзена ў Пецярбурзе, яна служыла ў якасці падручніка ў шматлікіх вучэбных установах.

Яго вучэнне пра натуральны парадак і натуральнае права, якое выпякала з яго, грунтавалася на адзінстве законаў прыроды і грамадства. «Паколькі маральны парадак з'яўляецца часткай усеагульнага сусветнага парадку, то ён не можа быць зменлівым, адвольным і залежным ад думак і волі людзей, а таксама ад дзяржаўнага ладу» [70]. З натуральных праў і абавязкаў асобнага індывіда, а таксама з прыроднай роўнасці людзей ён выводзіў іх правы і абавязкі ў грамадстве, адстойваючы правы асабістай свабоды, абароны прыватнай уласнасці. Ён жа прытрымліваўся дагаварнай тэорыі паходжання дзяржавы. Для дасягнення справядлівага грамадскага парадку, ён лічыў, што «грун-

тоўная Усеагульная асвета ёсць адзіны істотны сродак для таго, каб зрабіць народы шчаслівымі» [71].

У гісторыі дзяржавы і права Беларусі важная становішча займае Іаахім Літавор Храптовіч (1729-1812), арганізатар і актыўны дзеяч адукацыйнай камісіі Рэчы Паспалітай, некаторы час быў маршалкам галоўнага суда, канцлер Вялікага княства Літоўскага, буйны землеўласнік, яму належалі маёнткі Шчорсы, Вішнева, у якіх ён пачаў у канцы XVIII ст. вызваленне сялян ад прыгоннага права, стварыў бібліятэку з архівам. Яго светапогляд найбольш поўна быў праяўлены ў кнізе «Пра натуральнае права», выдадзенай у 1814 годзе на польскай мове. Ён меркаваў, што ўсё ў свеце вызначаецца «натуральным парадкам», якому падпарадкавана і чалавечае грамадства як натуральны арганізм, частка прыроды. У Храптовіча, чалавек з яго патрэбнасцямі, правамі і абавязкамі займае цэнтральнае месца. Калі чалавек не мае свабоды ці пазбаўляецца ўласнасці, ён не ў стане праявіць свае здольнасці і становіцца бездапаможным для грамадства. «Якія ж ён можа мець абавязка, не маючы праў? Хіба яго прымусіш працаваць? Яго жа самыя карысныя здольнасці розуму, кемлівасць не падпарадкоўваюцца прымусу» [72].

Распаўсюджанне ідэі натуральнага права ў Беларусі было накіравана на крытыку прыгоннага ладу, на сцверджанне новых свабодных прыватнаўласніцкіх адносін. Ідэалагамі тэорыі натуральнага права К.Нарбут, І.Страйноўскі, І.Храптовіч належалі да ліку найбольш выдатных (прыкметных) дзеячоў асветы на Беларусі. Іх заслуга заключаецца ў тым, што яны, акрамя тэарэтычных распрацовак, прымалі актыўны ўдзел у практычнай распрацоўцы практаў заканадаўства.

У канцы XVIII і пач. XIX стагоддзя ўзрастае цікавасць як да гісторыі, так і да вывучэння дзеючага права. У сувязі з тым, што ў XVIII ст. дзеючымі лічыліся ўсе раней выдадзеныя заканадаўчыя акты, уласна прывілеі (граматы), то пры вывучэнні дзеючага права даследаваліся і крыніцы права, выдадзеныя ў XV-XVII ст.ст.

Адным з першых даследчыкаў гісторыі дзяржаўнасці на тэрыторыі Польшчы і Беларусі быў Адам Станіслаў Нарушэвіч, (1733-1796) які нарадзіўся ў Пінскім павеце. Ён займаў прыкметнае становішча ў царкоўнай іерархіі, быў смаленскім каталіцкім епіскапам, сенатарам Рэчы Паспалітай, выкладаў у 1762-64 гг. паэтыку і рыторыку ў езуіцкім калегізме, пісаў вершы. Прытрымліваўся тэорыі заваявання ў пытанні аб паходжанні дзяржавы. Лічыў, што дзяржавы ў славян узніклі ў сувязі з заваяваннем імі тэрыторыі, раней населенай сармацкімі народамі, дзе заваёўнікі сталі панамі-шляхтай, а пакораныя простымі сялянамі. Ім жа была напісана кніга «Гісторыя Яна Карла Хадкевіча, ваяводы Віленскага, вялікага гетмана Вялікага княства Літоўскага», у якой асвятляюцца ваенныя дзеянні і ваеннае права Вялікага княства Літоўскага канца XVI ст. і пачатку XVII ст. [73].

Бурны падзеі 90-х гадоў XVIII ст. у Рэчы Паспалітай маюць выключна важнае значэнне для гісторыяграфіі дзяржавы і права Беларусі, паколькі ў гэты перыяд у Беларусі атрымалі распаўсюджанне новае законадаўства, палітычныя і прававыя погляды грамадства. У гэтай сувязі першаступеннае значэнне мелі сацыяльна-палітычныя і філасофскія працы Гуго Калантая, Францішка Язерскага, Тадэуша Касцюшкі.

Гуго Калантай (1750-1812) быў адным з найбольш актыўных дзеячоў шляхецка-буржуазнага блока, што імкнуўся рэфармаваць дзяржаўны лад і грамадскія адносіны ў Рэчы Паспалітай, вызваліць дзяржаву ад замежнай залежнасці. Характэрныя дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай, ён пісаў: «Самы важны недахоп нашага дзяржаўнага ладу звязаны з непраўільным разуменнем сутнасці Рэчы Паспалітай... наша канстытуцыя сцвярджае толькі феадальны лад, у якім пануе арыстакратыя... Што гэта за свабода, што гэта за лад, якому прыстаўляюць галаву толькі раз у «два гады і не больш чым на шэсць тыдняў» [74]. Галавой ён называў сойм Рэчы Паспалітай,

які збіраўся толькі адзін раз у два гады і не больш чым на шэсць тыдняў.

Калантай лічыў, што над свабодным народам можа панавать толькі закон, прытым такі закон, які сам для сябе ўстанаўлівае народ. На яго думку, неабходна прадставіць палітычныя правы мяшчанам і стварыць у складзе сойма палату дэпутатаў ад мяшчан.

У сваім праекце палітычных правоў ён прапаноўваў абвясціць, што “усялякі чалавек, які нарадзіўся і жыве ў дзяржавах Рэчы Паспалітай ці перасяліўся туды, свабодны” [75]. Звяртае на сябе ўвагу тое, што аўтар гаворыць пра дзяржавы, якія складаюць Рэч Паспалітую, у множным ліку, г.зн. прызнае яе канфедэратыўны характар. Ён прапанаваў замацаваць у законе права атрымання ў спадчыну за сваякамі спадчынадаўца да дзясятай ступені. «Сапраўдная свабода кожнага чалавека залежыць ад бяспекі яго асобы і ад цэласнасці яго маёмасці» [76]. Як прыклад для новых кодэксаў, якія меркавалася стварыць, ён прапаноўваў узяць Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года, пра які ён гаварыў у выступленні на сейме ў 1791 годзе: «Гаворачы пра «Літоўскі Статут», я гавару пра тую кнігу, пра якую немагчыма ўспомніць без вялікага захаплення. Гэты твор у сваёй сутнасці...прынёс бессмяротную славу Льву Сапегу. «Літоўскі Статут» робіць гонар чалавечаму розуму, таму што ён з’явіўся ў той час, калі святло навук, якое распаўсюдзілася ў часы Ягелонаў, пачало ўжо згасаць. «Літоўскі статут» складзены так разумна, асабліва ў адносінах ступеняў пакарання, што яго можна лічыць самай дасканальнай кнігай законаў ва ўсёй Еўропе» [77]. Для гісторыі юрыдычнай навукі значную цікавасць уяўляюць сачыненні Г.Калантая «Фізічна-маральны парадак, ці навук пра правы і абавязкі чалавека, якія вынікаюць з вечных, нязменных і неабходных законаў прыроды» і «Крытычны разбор асноў гісторыі пачатку чалавечага роду» [78]. Ён прымаў актыўны ўдзел у падрыхтоўцы Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 3-га мая 1791 года, уваходзіў у склад кіруючых органаў паўстання 1794 года.

У гісторыяграфіі дзяржавы і права Беларусі істотнае значэнне маюць працы пра дзяржаву і права Рэчы Паспалітай, удзельнікаў падзей 1794 года, асабліва яго кіраўніка Андрэя Тадэуша Бонавентуры Касцюшкі. Тадэуш Касцюшка паходзіў з сям'і дробнапамеснага беларускага шляхціча, маёнтка яго знаходзіўся ў вёсцы Сяхновічы былога Кобрынскага павета Брэсцкага ваяводства (цяпер Жабінкаўскі р-н, Брэсцкай вобл.). Яго светапогляд фарміраваўся пад уздзеяннем вызваленчай, антыкаланіяльнай барацьбы паўночнаамерыканскага народа за сваю незалежнасць, на баку якога Касцюшка ваяваў сем гадоў і дзе ён атрымаў чын генерала, а затым і рэвалюцыйнай Францыі званне ганаровага грамадзяніна. Найбольш поўна яго прававыя і палітычныя погляды былі выкладзены ў брашуры «Ці могуць палякі дабіцца незалежнасці», выдадзенай у Парыжы ў 1800 г., а таксама ў дакументах паўстання, асабліва ў «Паланецкім універсале» і ў «Мемарыяле пра Польшчу, складзеным для Лебрэна, Міністра замежных спраў, у Парыжы ў 1793 г.» У выразнай і сціслай форме ў «Мемарыяле» выкладзена праграма рэвалюцыйнага пераўладкавання Рэчы Паспалітай на рэспубліканскіх, антыфеадальных пачатках. Мэты і задачы рэвалюцыі ў Рэчы паспалітай Касцюшка вызначыў не толькі ўнутраным пераўладкаваннем грамадства, але і дапамогай другім народам у іх вызваленні ад дэспатызму. На яго думку, рэвалюцыя ў Рэчы Паспалітай здольна «хутка распаўсюдзіць рэспубліканскія ідэі ў Расіі, пасадзіць дрэва свабоды нават сярод ільдоў Пецярбурга» [79], дапамагчы рэвалюцыйнай Францыі ў яе барацьбе з Аўстрыяй і Прусіяй. У выніку рэвалюцыі павінна адбыцца: «1. Знішчэнне каралеўскай улады. 2. Знішчэнне Сената, ці вярхоўнай палаты. 3. Знішчэнне вышэйшага духавенства. 4. Пастанова аб тым, што кожны чалавек з якой бы там ні быў краіны, саслоўя ці рэлігіі, атрымае свабоду набываць ці валодаць нерухомай уласнасцю. 5. Што кожны, хто валодае нерухомай уласнасцю ці плаціць які небудзь падатак, будзе мець права выбіраць ці быць выбраным на ўсе дзяржаўныя пасады. 6. Адпаведна

гэтаму – поўнае знішчэнне прыгоннага стану сялян, свабодныя і роўныя правы для ўсіх. 7. Узбраенне ўсяго народа, каронныя маёнткі, стараставыя і царкоўныя валоданні павінны служыць для ўтрымання войска» [80]. Гэтыя дзяржаўна-прававыя ідэі Касцюшка лічыў неабходнай умовай перамогі рэвалюцыі, аднак ў ходзе паўстання 1794 г. ён вымушаны быў лічыцца з рэальнымі суадносінамі сіл, узгадняць свае дзеянні з патрабаваннямі значнай часткі шляхты і мяшчан, увесь час весці барацьбу з унутранай контррэвалюцыяй і замежнай інтэрвенцыяй.

У XVIII ст. былі надрукаваны і спецыяльныя навуковыя працы, прысвечаныя аналізу права, якое дзейнічала ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім, прадпрымаліся спробы кадыфікацыі права. У 1768 г. сойм Рэчы Паспалітай вырашыў стварыць «праект выпраўлення законадаўства, выкарыстоўваючы для гэтага нормы права перш за ўсё з літоўскага статута, затым з прускага заканадаўства і нарэшце агульнага цывільнага рымскага права ці іншых усялякіх чужых прававых норм» [81].

У 1784 і ў 1787 гг. была выдадзена на польскай мове, а ў 1797-1802 гг. на нямецкай мове манаграфія Т.Астроўскага «Грамадзянскае права або канкрэтна польскага народа са статутаў і законаў каронных і літоўскіх сабраных: рэзалюцыямі пастаяннай рады растлумачаны: прымножаны і дапаўнены нормамі з кананічнага, магдэбургскага і холмскага права: і размешчаны ў парадку рымскага права» [82]. Тэадор Астроўскі, уладжэнец беларускага Падляшша – тэрыторыя, якая паводле трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г. была далучана да Прусіі, а паводле Тэлызійскага міру 1807 г., як Беластоцкая акруга, перададзена Расіі, выкладаў у розных навучальных установах манаскага ордэна піяраў гісторыю і прававыя дысцыпліны. Ён адным з першых пачаў сістэматычнае вывучэнне права Вялікага княства Літоўскага і асабліва Статут 1588 г. У 1793 г. ён выдаў трохтомную «Дзейнасць і права польскага касцёла». Яго навуковая і педагогічная дзейнасць садзейнічалі таму, што за кароткі прамежак часу, калі Беластоц-

кая акруга ўваходзіла ў склад Прусіі, яна стала цэнтрам беларускага нацыянальнага руху» [83]. Выхавацелі школ гэтай вобласці былі ў далейшым вядомыя вучоныя М.Баброўскі, І.Даніловіч, Я.Ярашэвіч. «Грамадзянскае (цывільнае) права...» Т.Астроўскага было адначасова навуковым даследваннем і практычным дапаможнікам для юрыстаў Рэчы Паспалітай, а пасля яе ліквідацыі для Беларускай акругі і часткі Польшчы, уключанай у склад Прусіі, і для часткі Беларусі і Літвы. Паняцце цывільнага (грамадзянскага) права ў Астроўскага не супадае з сучасным паняццем грамадзянскага права, паколькі ён уключаў у сваё даследванне значную частку інстытутаў крымінальнага права, судовага ладу і працэсуальнага права.

Сваё даследванне Астроўскі пачынае з кароткага ўступу, пасля выкладае прыватнае і крымінальнае права, у другім – судовы парадак, грамадзянскі і крымінальны працэс, а таксама асаблівасці разгляду іскаў, заснаваных на вэксялях, выкананне судовых пастановаў, розныя судовыя выдаткі і выплаты, паведамляе звесткі пра меры, вагі, манеты, у дадатку дадзены прыклады (формы) розных юрыдычных актаў.

Выкладанне грамадзянскага права Астроўскі пачынае з раздзела пра асобы і саслоўі, разглядаючы правазольнасць шляхты, мяшчан і сялян, затым выкладаюцца асноўныя палажэнні сямейнага права. У раздзеле пра рэчавае права аналізуецца права ўласнасці, валодання, закладу, атрымання спадчыны, сервітутаў і іншыя пытанні. У раздзеле пра абавязкі асноўная ўвага нададзена розным здзелкам.

У крымінальным праве ўсе злачынствы падзяляюцца на публічныя і прыватныя. Да публічных ён адносіць дзяржаўныя злачынствы, такія як змова супраць гасудара, дзяржаўная здрада, крадзёж з дзяржаўнай казны, фальшываманецтва, парушэнне свабоды слова для шляхціца і некаторыя іншыя. Да іх жа адносяцца і рэлігійныя злачынствы.

Да прыватных злачынстваў ён адносіў: забойства, паядынкі, злачынная пагроза, паклёп, разбой, наезд на

шляхецкі маёнтак, захоп і згвалтаванне жанчын, крадзёж, падпал, бадзяжніцтва і некаторыя іншыя. Разгляд відаў пакарання Астроўскай пачынае з грашовых спагнанняў як найбольш распаўсюджаных, затым разглядае турэмнае зняволенне, смяротнае пакаранне, выгнанне і пазбаўленне шляхціца гонару (абвяшчэнне па-за законамі).

Заслугай Астроўскага ў даследаванні крымінальнага права было параўнальнае даследаванне права Польшчы і Вялікага княства Літоўскага з крымінальным правам другіх еўрапейскіх краін, асабліва Англіі. У 1786 г. Астроўскі пераклаў на польскую мову і выдаў кнігу англійскага вучонага юрыста В.Блэкстана «Англійскае крымінальнае права» [84], у якую ўнёс свае заўвагі.

Кнігі пра права Т.Астроўскага вывучаліся ў школах, універсітэтах Рэчы Паспалітай. Яны аказалі значны ўплыў на падрыхтоўку прававой рэформы і прававой асветы. У яго «Грамадзянскім праве польскага народа» утрымліваюцца каштоўныя звесткі пра права Вялікага княства Літоўскага, асабліва многія звычаі і судовая практыка. Ён быў адзіным аўтарам апошняй чвэрці XVIII ст., які па навуковаму сістэматычна прааналізаваў агульную сістэму права Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Т.Астроўскі з гуманітэчных пазіцый, грунтуючыся на працы Чэзарэ І.Бекарыя і В.Блэкстана і іншых, крытыкуе феадальнае крымінальнае права. Яго працы з'яўляюцца каштоўнай крыніцай пазнання феадальнага беларускага права.

Буйным навуковым даследаваннем, прысвечаным гісторыі права Вялікага княства Літоўскага, была праца прафесара Крэмянецкага ліцэя Тадэуша Чацкага (1765-1813) «Пра літоўскае і польскае права, яго дух, крыніцы, сувязі і пра змест першага Статута, выдадзенага для Літвы ў 1529 годзе» [85], выдадзеная ў Варшаве ў 1800-1801 гг. на польскай мове ў двух тамах. Другі раз гэта праца была надрукавана ў трохтомным зборы сачыненняў Т.Чацкага ў 1844-45 і ў трэці раз – у 1861 г.

У звароце да чытачоў і ў пачатку першага тома аўтар робіць агульны агляд гісторыі заканадаўства і

спрабуе вызначыць крыніцы права Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Затым перадаў змест некаторых грамат (прывілеяў) Вялікага княства Літоўскага, разглядзеў парадак летазлічэння і манетна-грашовую сістэму. Асноўнае месца ў працы займае пераказ тэкста Статута 1529 г., вялікія каментарыі і гістарычныя даведкі да артыкулаў Статута.

Т. Чацкі першым стаў крытыкаваць памылковыя погляды польскіх юрыстаў XVII-XVIII ст.ст., якія, знаходзячыся пад уплывам каталіцкага духавенства, лічылі, што крыніцай права Польшчы і Вялікага княства Літоўскага з'яўляецца рымскае права, і пачаў даследаванне права Вялікага княства Літоўскага ў яго гістарычным развіцці. Разам з тым, ён зыходзіў з памылковай нарманскай тэорыі паходжання славянскіх дзяржаў і права сцвярджаючы, што «літоўскае права, якое ўтрымліваецца ў Статутах, мае сваёй крыніцай права, звычаі і традыцыі паўночных народаў і германцаў» [86]. Далей ён лічыў, што ў сувязі з распаўсюджаннем польскай мовы ў Беларусі, Літве і на Украіне гэтыя тэрыторыі сталі ўжо назаўсёды польскімі [87]. Гэтыя погляды, нягледзячы на іх ненавуковасць, доўгі час падтрымліваліся некаторымі польскімі гісторыкамі, якія імкнуліся нейкім чынам абгрунтаваць дамаганні польскіх шавіністаў на беларускія, літоўскія, украінскія землі.

Сцвярджэнні Т. Чацкага крытыкаваліся ў працах рускіх і некаторых польскіх вучоных. Так, ужо ў 1816 г. Самуэл Ліндэ выдаў у Варшаве кнігу: «Пра Літоўскі статут, выдадзены і надрукаваны на рускай мове» [88], у якой прааналізаваў мову першапачатковых тэкстаў Статутаў, іх гісторыю, параўнаў і выявіў памылкі ў польскіх перакладах. С. Ліндэ першым правільна ўказаў, што беларускі тэкст статутаў з'яўляецца сапраўдным, а польскія пераклады толькі «прыватнай справай», якое змяшчае цэлы рад незразумелых ці нават бессэнсоўных выразаў, прычым некаторыя нормы наогул супярэчаць арыгіналу. Кожная наступная публікацыя Статута на польскай мове ўтрымлівае

тым больш памылак, таму што да ранейшых дабаўляліся новыя [89].

Погляды Т.Чацкага пра запазычанне права славянскімі народамі крытыкаваў І.Б.Ракавецкі ў сваёй двухтомнай працы «Руская Праўда ці права вялікага князя Яраслава» [90], выдадзенай на польскай мове ў Варшаве, першы том - у 1820 і другі - у 1822 г. На яго думку, падабенства норм славянскага права з правам іншых народаў выцякае не з запазычання права, а з падобных умоў жыцця, якія цягнуць за сабой падобныя нормы. Другой прычынай падабенства ён лічыў паходжанне іх з агульных для некалькіх народаў крыніц. Ён меркаваў, што ўсе славянскія народы ў старажытнасці мелі агульны зборнік прававых норм, які пазней быў страчаны, але некаторыя яго нормы захаваліся ў Рускай Праўдзе. Ён дапускаў таксама магчымасць рэцэпцыі асобных норм права аднымі народамі ў другіх. Асноўны яго вывад пра тое, што права славянскіх народаў паходзіць са старажытных народных звычаяў і права, паслужыў асновай для новага накірунка даследаванняў гісторыі права ўсіх славянскіх народаў. Ён таксама першым пачаў даследаваць параўнальную гісторыю права славянскіх народаў. У гісторыі права І.Б.Ракавецкі бачыў сродак павышэння культуры народа і яго разумовага развіцця. На гэты конт ён пісаў: «Гісторыя прававой сістэмы народа (нацыянальнага права) з'яўляецца важным прадметам у вывучэнні гісторыі разумовага развіцця чалавецтва» [91]. Ён лічыў таксама, што не можа быць плённага і паспяховага вывучэння гісторыі права кожнага славянскага народа без вывучэння гісторыі права ўсіх славянскіх народаў як адзінага іх цэлага. Яго крытыка нарманскай тэорыі паходжання дзяржавы і права, а таксама даследаванне права славянскіх народаў на аснове звычаяў, рэлігіі, мовы і быту народа дазволілі яму пачаць справу вызвалення рускай гістарычнай прававой навукі з пад цяжару нямецкай школы гісторыкаў права, якая адмаўляла нацыянальныя асновы развіцця славянскага права [92].

Метадалагічныя асновы прававых сістэм у іх узаемасувязі і гістарычным развіцці, закладзеныя Т.Чацкім, С.Ліндэ і І.Ракавецкім, адлюстроўвалі новы этап у грамадскім развіцці, выкліканы станаўленнем капіталістычных адносін у нетрах аджываючага феадалізма. Для абгрунтавання капіталістычных тэндэнцый неабходна было тэарэтычна абгрунтаваць працэс замены старых феадальных адносін новымі капіталістычнымі. Выкананню гэтай задачы павінна была садзейнічаць гісторыя і тэорыя права. Пры дапамозе гісторыі права даказвалася непрагоднасць феадальных форм права, іх часовы характар. Разам з тым, гісторыя права была выкарыстана і для абароны феадалізму і старых грамадска-прававых адносін. Выразнікамі гэтага кансерватыўнага накірунку сталі прадстаўнікі так званай гістарычнай школы права, якая атрымала асаблівае развіццё ў Германіі. На Беларусі ідэі прадстаўнікоў гістарычнай школы не атрымалі распаўсюджання, хаця прафесар Алаізій Капелі, які чытаў курс рымскага і кананічнага права ў Віленскім універсітэце, знаёміў студэнтаў з працамі заснавальнікаў гэтай школы Густава Гуго і Фрыдрыхавіча Савінні.

Дэмакратычна настроеныя студэнты ўспрымалі гісторыю права як доказ не застою, а развіцця грамадскіх адносін. У гэтай справе значная заслуга належыць аднаму з буйнейшых спецыялістаў па гісторыі права Беларусі і Літвы Ігнату Мікалаевічу Даніловічу (1787-1843). У верасні 1814 года ён пачаў выкладаць у Віленскім універсітэце мясцовае (г.зн. беларуска-літоўскае і рускае грамадзянскае і крымінальнае права). З 1821 г. стаў удзельнічаць у работах па кваліфікацыі мясцовага права ў спецыяльна створаным камітэце ў Вільні. У красавіку 1830 г. ён быў запрошаны ў Пецярбург для работы ў камісіі Сперанскага па складанню Зводу мясцовых законаў Заходніх губерній, які меркавалі ўключыць у Звод законаў расійскай імперыі. Пасля завяршэння гэтай работы І.Даніловіч быў прызначаны ў Кіеўскі універсітэт дэканам ужо адкрываемага юрыдычнага факультэта, дзе займаў гэту пасаду ў 1835-1836 гг.

У 1839 г. І. Даніловіч пераводзіцца на працу ў Маскоўскі ўніверсітэт.

І.М.Даніловіч быў выдатным знаўцам помнікаў права Беларусі і Літвы перыяду феадалізму. Ім былі выяўлены раней невядомая рэдакцыя Судзебніка 1468 г., рукапіс Статута 1529 г. на беларускай мове, Супрасальскі Летапіс і напісана некалькі навуковых прац [93].

Глыбокія веды гісторыі права дапаўняліся ў І. Даніловіча веданнем дзеючага права Расіі і іншых дзяржаў, а яго навуковая апантанасць і любоў да гісторыі рабілі яго лекцыі любімым прадметам для многіх студэнтаў. У сваіх навуковых працах і лекцыях ён зыходзіў з таго, што права Вялікага княства Літоўскага грунтавалася на старажытным славянскім праве. Так, у пісьме да князя П.А.Шырынскага-Шыхматава наконт публікацыі рукапісу арыгінала статута 1529 г., знайдзенага ім у 1819 г., ён пісаў: «тагачасная Літва кіравалася рускімі звычаямі і паданнямі» [94].

Цікава зазначыць, што Рускую праўду І.Даніловіч лічыў помнікам гарадскога права, якое не ахоплівала ўсе бакі народнага жыцця старажытнай Русі [95]. М.Ф.Уладзімірскі-Буданаў, характэрызуючы дзейнасць І.М.Даніловіча адзначаў, што ён быў патрыётам Вялікага княства Літоўскага і «хацеў бы вярнуць да жыцця мову Статута 1588 г.... з гэтага пункта погляду Масква і Польшча былі для яго аднолькава чужыя і аднолькава блізкія, як нацыі суседнія і сваяцкія. То быў рамантык чыстай вады, тагачасны агульнаеўрапейскі гістарычны рамантызм ён перавёў у жыццё асабістае». [96]. Такой жа думкі пра І.Даніловіча прытрымліваўся і М.Каяловіч, які пісаў: «Быў у Заходняй Расіі пэўны час, што тамошнія адукаваныя людзі... спрабавалі самастойна паглядзець на сваю краіну... Яны задумалі аднавіць у навуцы самастойнасць Заходняй Расіі... Яны ўзялі старую ідэю палітычнай незалежнасці Літвы і меркавалі, што Заходняя Расія зможа выпрацаваць гэту самастойнасць пры той жа польскай цывілізацыі, але свабодна, натуральна без усялякага насільнага падаўлення мясцовых народных адметнасцей. Так

гэта тэорыя выказваецца даволі прыкметна ў працах І.Даніловіча, у гісторыі Літвы Нарбута і ў сачыненні Ярашэвіча «Карціны Літвы» [97]. І.Даніловіч падтрымліваў ідэю І. Ракавецкага адносна адзінства славянскага права, хоць і не прызнаваў, што ў старажытнасці быў нейкі адзіны звод законаў для ўсіх славян. Навуковая заслуга І.Даніловіча заключаецца ў тым, што ён выявіў і апублікаваў рад выключна важных помнікаў права і звярнуў увагу рускіх гісторыкаў права на неабходнасць усебаковага вывучэння гісторыі права Вялікага княства Літоўскага. І. Даніловіч пісаў: «Удзячнасць гісторыі ў сто разоў больш заслугоўвае той, хто выдае ў свет старыя акты і летапісы, а не той, хто складае гісторыю па гатовых кнігах. Колькі пазбеглі б мы памылак, калі б усе рукапісныя летапісы і акты народаў былі надрукаваны» [98]. Яго глыбокія веды гісторыі права і актыўная работа па складанню Зводу мясцовых законаў у камісіі Сперанскага дазволілі яму крытычна аднесціся да нямецкай гістарычнай школы права.

Сучаснікам Даніловіча па Віленскаму універсітэту быў уладжэнец гор.Бельска Юзаф Ярашэвіч (1793-1860), які закончыў Віленскі універсітэт у 1815 г. са ступенню магістра права. Сваю навуковую і выкладчыцкую дзейнасць пачаў у Камянецкім ліцэі, дзе выкладаў рымскае і мясцовае права, г.зн. права Вялікага княства Літоўскага. З 1826 па 1831 гг. — прафесар Віленскага універсітэта. Галоўнай праблемай яго навуковых даследаванняў была гісторыя роднага краю, аб уплыве хрысціянства на цывілізацыю славян. У 1844 - 1845 гг. было выдадзена яго капітальнае даследаванне ў трох тамах «Карціны Літвы з пункта погляду яе асветы і цывілізацыі са старажытных часоў да канца XVIII стагоддзя» [99]. Будучы ўладжэнцам Беластоцкай акругі, якая ў 1795-1807 гг. уваходзіла ў склад Прусіі, Ю.Ярашэвіч яшчэ ў школе ўспрыняў ідэю беларускага патрыятызму і марыў пра аднаўленне незалежнага Вялікага княства Літоўскага. Кнігі Ярашэвіча напісаны на аснове багатых гістарычна-прававых дакументаў і

з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі дзяржавы і права.

У ліку першых пачынальнікаў вывучэння гісторыі Вялікага княства Літоўскага быў і Міхаіл Ігнатавіч Балінскі (1794-1864), уражэнец беларускай зямлі. У 1836-1837 гг. была апублікавана яго манаграфія «Гісторыя горада Вільні» у двух тамах. У першым томе выкладалася гісторыя горада і ўсяго Вялікага княства Літоўскага да смерці Вітаўта ў 1430 г. У другім томе - ад пачатку княжання Свідрыгайлы да смерці Стефана Баторыя ў 1576 годзе. У дадатку да другога тома змешчаны некаторыя граматы, спіскі войтаў і бургамістраў горада. У 1844-1848 гг. выйшла «Старажытная Польшча ў гістарычным, геаграфічным і статыстычным аглядзе» у трох тамах, напісаная сумесна з Т.Ліпінскім. Трэці том, напісаны М.Балінскім, быў прысвечаны Вялікаму княству Літоўскаму. Аўтары «Старажытнай Польшчы» усю тэрыторыю Рэчы Паспалітай называлі Польшчай і падзялялі яе на тры часткі: Вялікапольшчу, Малапольшчу, Літву. Кожнай частцы яны прысвяцілі па аднаму тому.

Акрамя таго М.Балінскім былі выдадзены: «Помнікі пра каралеву Барбару» (2т., 1837-1840) і шэраг іншых кніг і артыкулаў, у якіх асвятляліся гістарычныя падзеі ў Вялікім княстве Літоўскім.

Ідэйна блізкі да Даніловіча і Ярашэвіча быў іх сучаснік Тэадор (Фёдар) Нарбут (1784-1864), ураджэнец Лідскага павета. У маладосці Нарбут закончыў Віленскі ўніверсітэт, а затым служыў у рускай арміі ў якасці ваеннага інжынера. Пасля выхаду ў адстаўку, стаў займацца даследаваннем гісторыі свайго краю. На працягу 1835-1841 гг. ён апублікаваў «Старажытную гісторыю Літоўскага народа» [100] у дзевяці тамах, у якой асвятляецца перыяд са старажытных часоў да 1569 года. Для гісторыі дзяржавы і права мае цікавасць і яго другая праца «Помнікі Літоўскіх падзей як крыніцы звестак па гісторыі, дыпламатыі, геаграфіі» [101].

У яго працах змяшчаюцца цікавыя звесткі пра крыніцы права: граматы, судзебнік, статут 1529 года. Характэрнай рысай у кніг Нарбута былі яго непрыязныя адносіны як да Польшчы, так і да Расіі, таму ён усюды свой народ па-старому называе літоўскім і не ўжывае назву Беларусь. Яго ідэалам было аднаўленне самастойнага Вялікага княства Літоўскага. Заслугай І. Даніловіча, Ф.Нарбута, М. Балінскага і Я.Ярашэвіча з'яўляецца тое, што яны сабралі і высветлілі цэлы шэраг фактаў дзяржаўна-прававой гісторыі Беларусі XIV-XVIII ст.ст., паклалі пачатак асвятленню гістарычнай негрунтоўнасці аргументацыі польскай шавінісцкай гістарыяграфіі, якая імкнулася гістарычна абгрунтаваць захопніцкія тэндэнцыі польскіх агрэсіўных колаў у адносінах да Беларусі.

У гэтай сувязі некалькі асобна стаяць працы прафесара Віленскага універсітэта Іаахіма Лелевеля (1786-1861), які чытаў курс лекцый па ўсеагульнай гісторыі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага ў 1815-1818 і 1822-1824 гг. Ён адным з першых гісторыкаў паказаў непарыўную сувязь палітычнага ладу і права з агульнай гісторыяй народа, звярнуў увагу на значэнне класавай барацьбы ў гісторыі. У сваіх публікацыях ён зыходзіў з таго, што славяне рассяліліся ва Усходняй Еўропе больш чым 2000 гадоў таму назад і з'яўляюцца аўтахтонным народам. Цікава, што ён гаворыць пра славянскія народы, а не плямёны [102], г.зн іх этнічную і дзяржаўную агульнасць. Асноўны недахоп гістарычных прац Лелевеля заключаецца ў тым, што ён падтрымліваў прэтэнзіі палякаў на захоп украінскіх і беларускіх зямель па той прычыне, што быццам бы Ягайла абяцаў далучыць Вялікае княства да Польшчы. Ён пісаў: «Літва, прыступаючы да саюза з Польшчай, абавязана перадаць ёй і цэлае Падолле, і Валынь, і Украіну з Кіевам... паколькі ўсё гэта ўваходзіла ў склад княства, якое па праву павінна належаць Польшчы, а не Літве» [103].

Каштоўныя дадзеныя па гістарыяграфіі дзяржавы і права змяшчаюцца ў працах літаратараў-рамантыкаў Ада-

ма Міцкевіча і Юзэфа Крашнеўскага, якія ў сваёй творчасці значнае месца ўдзялілі гістарычным лёсам сваёй зямлі.

Адам Міцкевіч нарадзіўся ў Навагрудку [104] у 1798 годзе ў сям'і беларускага шляхціча, адваката, закончыў Віленскі універсітэт у 1819 г. За ўдзел у дзейнасці тайнай суполкі філаматаў у 1824 г. Міцкевіч быў высланы з Беларусі і Польшчы ўглыб Расіі, адкуль выехаў за мяжу ў 1829 годзе.

Сусветную славу прынеслі яму яго мастацкія творы на гістарычныя тэмы: “Пан Тадэвуш”, “Дзяды”, “Гражына” і іншыя. Акрамя таго ён напісаў шэраг навукова-публіцыстычных артыкалаў па гісторыі Рэчы Паспалітай і гісторыі славянскіх літаратур. Ён быў змагаром свабоды ва ўсіх яе праяўленнях, адстойваў новыя прагрэсіўныя метады даследавання. Ён пісаў: «Юрысты па прафесіі і суддзі павінны быць тым больш вучонымі, чым больш забытыя станавяцца сацыяльныя адносіны, чым больш узнікае законаў і звычаяў. Ужо з'явілася гістарычная крытыка ў нашай гісторыі, ужо ў юрыспрудэнцыі гістарычны метад выцесніў стары дагматызм». [105]. Міцкевіч выключна высока аценьваў Канстытуцыю Рэчы Паспалітай, якая была прынята 3 мая 1791 г. Ён пісаў: «Усе ж мы мелі адзін акт мінулага, адзін пісаны закон, які патрэбна паглыбіць, духам якога трэба прасякнуцца. Бо гэты закон не выйшаў з галавы адзінокага мудраца, з вуснаў некалькіх аратараў, а здабыты поўнасю з сэрца вялікай масы, ён існуе не толькі на паперы, але жыве да гэтых часоў у памяці, імкненні пакаленняў, ён з'яўляецца законам жывым, які бярэ карані ў мінулым і здольны развівацца ў будучым» [106]. На яго думку галоўным імкненнем Канстытуцыі 3 мая было «палажыць канец беспарадку, які пашыраўся сярод сапсаванай шляхты, ... шляхам распаўсюджвання грамадзянскіх праў на ўсе класы нацыі, з другога боку: вярнуць сабе незалежнасць і страчанае становішча ў Еўропе... Канстытуцыя 3 мая давала нацыі караля. Мы не прадвызначаем будучае, але мы не вагаючыся сцвярджаем, што ў час рэвалюцыі гэты артыкул канстытуцыі яшчэ выражаў імкненне народ-

ных мас. Мы спашлёмся на паўстанні ў Літве, Украіне, Падоллі, Беларусі ... Першым імкненнем з'яўляецца вайна з усімі прыгнятальнікамі Польшчы. Таму што Канстытуцыя нідзе не гарантуе ранейшых захопаў, але, насупраць, пратэстуе супраць іх усёй сваёй сістэмай... Другое імкненне – прапаганда свабоды – хоць і не выражана сучаснай палітычнай мовай, але ўсё ж дае сябе адчуць у духу канстытуцыі. Адзін з яе артыкулаў гаворыць, што ўсякі, хто ступіць на польскую зямлю, становіцца свабодным» [107]. Трэба адзначыць, што Міцкевіч называў Польшчай усю тэрыторыю Рэчы Паспалітай, г.зн. і тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага. У самой Канстытуцыі 3 мая гаворыцца пра дзяржавы, якія складаюць Рэч Паспалітую. У ёй запісана: «Абвяшчаем поўную свабоду для ўсіх людзей, як зноў прыбыўшых, так і для тых, якія раней аддаліся, а цяпер на Бацькаўшчыну захацелі вярнуцца, настолькі, што кожны чалавек у дзяржавах Рэчы Паспалітай, які зноў прыбыў з пэўнай краіны ці вярнуўся, як толькі ступіць нагой на польскую зямлю, становіцца свабодным» [108]. Міцкевіч асноўным патрабаваннем для сялян лічыў права ўласнасці на зямлю. Гаворачы пра Вялікую французскую рэвалюцыю ён пісаў: «Менавіта рэвалюцыя зрабіла сялян іна ўласнікам і, канешне, не рэспубліканцы, наследнікі рэвалюцыі, пажадаюць знішчыць адно з найбольш каштоўных праў, якое ўстанавіла рэвалюцыя, а іменна – права набываць уласнасць праз працу» [109].

Пытанні грамадскага і дзяржаўнага ладу ў Беларусі пасля яе далучэння да Расіі адлюстраваны ў эпічнай паэме А.Міцкевіча «Пан Тадэуш». Галоўнае месца ў паэме займаюць любоў паэта да ўсёй радзімы, да яе гісторыі, прызыў да свабоды. Аўтар пачынае паэму са слоў: Радзіма Літва! Як здароўе, так ты, дарагая; як шмат цябе трэба цаніць, толькі той і спазнае, хто страціў цябе. Усю красу тваю бачу здзіўную й сягоння апісваю, бо па табе я сумую. (Пераклад з польскай Б.Тарашкевіч.)

У паэме апісана мясцовае жыццё ў Навагрудскім павеце, мясцовыя звычаі, назвы асоб па пасадах як старой

адміністрацыі, так і новай, прыведзены спасылкі на заканадаўчыя акты. Энцыклапедычным даведнікам з'яўляюцца тлумачанні паэта да розных гістарычных тэрмінаў і падзей, якія апісаны ў паэме. Усё гэта робіць «Пана Тадэуша» каштоўнай крыніцай па гісторыі дзяржавы і права Беларусі.

Крашэўскі Юзэф Ігнацій (1812-1887) гэтак жа як і Адам Міцкевіч пісаў на польскай мове, але значнае месца ў сваёй творчасці надаваў гісторыі Вялікага княства Літоўскага.

Паходзіў ён з сям'і пружанскага харужага. Атрымаў адукацыю ў Свіслацкай гімназіі і Віленскім універсітэце. Напісаў шэраг гістарычных даследванняў і мастацкіх твораў на гістарычныя тэмы з жыцця беларускага народа, такія як, «Старажытная Літва. Яе гісторыя, законы, мова, вера, звычаі, песні...», «Пінск і Піншчына», «Адзенне мяшчан, сялян з ваколіц Брэста, Кобрына, Пружан», «Вільня ад яе пачатку да 1750 г.» Усе гэтыя кнігі маюць істотнае значэнне для даследвання гісторыі дзяржавы і права Беларусі.

Істотны ўплыў на станаўленне беларускага гістарычнага самапазнання і нацыянальнага самавызначэння аказала літаратурная творчасць Я.Чачота, Ул.Сыракомлі, В.Дуніна-Марцінкевіча, у творах якіх асвятляліся карціны дзяржаўна-прававога жыцця народа.

Рамантыкі – летуценнікі, гісторыкі права XIX ст., У.Даніловіч, Ю.Ярашэвіч, Т.Міцкевіч, Ю.Крашэўскі і іншыя, будучы ўраджэнцамі Беларусі, хоць і не заўсёды крытычна адносіліся да польскай шанівісцкай прапаганды ў гістарычнай навуцы, разам з тым і яны ўнеслі значны ўклад у даследаванне гісторыі Беларусі. Характэрызуючы дзейнасць Сыракомлі, Крашэўскага і Міцкевіча, М.В.Доўнар-Запольскі пісаў: «тры... карыфеі польскай літаратуры з любоўю да роднага краю і яго насельніцтва распрацоўвалі мясцовыя сюжэты, карыстаючыся польскай мовай... Яны, як і многія іншыя, ніколі не парывалі сувязі з родным краем і сувязі с той суполкай беларусаў, якая част-

кова на польскай мове, часткова на беларускай адраджалі і падтрымлівалі ідэі беларускай нацыянальнасці» [110].

Улічваючы ўсе памылкі і станоўчае ў іх працах, мы з поўнай абгрунтаванасцю цэнім іх як пачынальнікаў даследаванняў па гісторыі феадальнай дзяржавы і права Беларусі.

Першыя крытычныя заўвагі на працы І.Даніловіча, Ю.Ярашэвіча і Т. Нарбута накіраваны на паходжанне Вялікага княства Літоўскага і ролі ў ім каталіцкага духавенства былі выказаны ў працах Турыновіча В.А. [111] і М.А.Каяловіча [112].

Глава II.

Гістарыяграфія

другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзяў

Развіццё капіталістычных адносін, якое знішчыла прыгонны лад і выклікала правядзенне буржуазных рэформаў у Расіі ў 60-х - 70-х XIX стагоддзя садзейнічала пад'ёму і ажыўленню навуковых даследванняў па ўсіх навуках, у тым ліку па гісторыі права. У даследванні гісторыі дзяржаўных устаноў і права Вялікага княства Літоўскага ганаровае месца належыць вучоным Кіеўскага універсітэта. Дзякуючы працам М.Д.Іванішава [113], М.І.Кастамарава [114], В.Б.Антановіча [115], М.Ф.Уладзімірскага-Буданава [116] і выпускнікоў гэтага універсітэта, склалася асаблівая школа гісторыі дзяржавы і права. Вучоныя гэтай школы побач з даследваннямі пытанняў гісторыі рускага права шмат увагі надавалі гісторыі дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага.

Ідэалагічная барацьба дзвюх гістарычных школ у Расіі – заходнікаў і славянафілаў – знайшла сваё адлюстраванне і ў навуцы гісторыі дзяржавы і права, хоць і не так выразна. Большасць кіеўскіх вучоных і выпускнікоў Кіеўскага універсітэта па цэлым шэрагу пытанняў далучаліся да славянафілаў, але разам з тым яны выпрацавалі свае канцэпцыі, якія характарызаваліся пазітыўным ідэалізмам. Яны крытыкавалі рэакцыйную сутнасць гістарычнай школы права [117], паказалі памылковасць поглядаў польскіх гісторыкаў, якія лічылі права Беларусі, Украіны і Літвы польскім правам, выявілі рэакцыйны характар каталіцкай ідэалогіі і яе адмоўнае значэнне для развіцця культуры беларускага і украінскага народаў. Галоўная заслуга прадстаўнікоў кіеўскай школы гісторыі дзяржавы і права заключалася ў тым, што яны першымі звярнулі ўвагу на даследванне прававых праблем у цеснай узаемасувязі з жыццём народа і надалі асаблівую ўвагу гісторыі украінскага і беларускага народаў. Разам з тым яны падтрымлівалі цар-

скае самаўладзе і праваслаўнае духавенства, царызм яны выдавалі як выразніка і абаронцу інтарэсаў усяго насельніцтва.

Адным з буйнейшых прадстаўнікоў Кіеўкай школы гісторыі права быў Міхаіл Флягонтавіч-Уладзімірскі-Буданаў (1838-1916). Дзякуючы яго працам была пачата распрацоўка гарадскога права Беларусі, Украіны, Літвы, формаў і відаў сялянскага, царкоўнага і памешчыцкага землеўладання і зямельнага права, гісторыі сямейнага права Беларусі і Украіны [118]. Акрамя таго, ім былі апублікаваны шматлікія прававыя акты, якія адносяцца да гісторыі Вялікага княства Літоўскага. Па сваіх перакананнях Уладзімірскі-Буданаў М.Ф. стаяў на пазіцыях прававога ідэалізму. Ён, напрыклад, сцвярджаў, што асноўнай прычынай заняпаду гарадоў Беларусі і Украіны XVII-XVIII ст.ст. было “нямецкае-магдэбурскае права” [119], а сапраўдную прычыну – феадальны лад – ён у дадзеным выпадку ігнараваў. Пры аналізе крыніц права і прававых інстытутаў, права Вялікага княства Літоўскага ён адносіў да агульнаруускага права. Уладзімірскі-Буданаў зыходзіў з таго, што ва ўсходніх славян “князі варагі засталі ўсюды гатовы дзяржаўны лад... развіццё дзяржаўнай рускай тэрыторыі ў I-м перыядзе ідзе ад меншых адзінак да больш буйных (а не наадварот)... Зямля Полацкага ці Крыўскага (паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной) была ў дагістарычны час у пэўнай сувязі з зямлёю Наўгародскай..., але ўжо ў пачатку X стагоддзя яна з’яўляецца самастойнаю і вядзе пастаянную барацьбу з Наўгародскаю і Смаленскаю зямлёю» [120].

Заслугай Уладзімірскага-Буданава было таксама больш выразнае высьвятленне палітычнага значэння княжацкай думы як неабходнага элемента дзяржаўнай улады.

Пры даследаванні прававога становішча асобных груп насельніцтва, асабліва сялян, ён зыходзіў са славяна-фільскай і нават панславянскай ідэі адзінства славян пад уладай рускага цара.

Панславянская тэндэнцыя яшчэ больш яркая праявілася ў працах Фёдора Іванавіча Леантовіча (1833-1911), які пасля заканчэння Кіеўскага ўніверсітэта быў прафесарам Адэскага і Варшаўскага ўніверсітэтаў, а таксама Дзямідаўскага ліцэя ў Яраслаўлі. Карыстаючыся параўнальна-гістарычным метадам, Ф.І.Леантовіч імкнуўся абгрунтаваць адзінства славянскага права і на прыкладзе сербска-харвацкай заагаворкі абгрунтаваў тэорыю паходжання дзяржавы ў славянскіх народаў. У сваіх працах па гісторыі права Вялікага княства Літоўскага ён даказваў у супрацьлегласць польскім гісторыкам, што гэта права з'яўляецца рускім, а не польскім і асноўнае насельніцтва Беларусі і Украіны трэба лічыць не палякамі, а рускімі [121]. У сваім курсе лекцый па гісторыі рускага права, якое чыталася ва ўніверсітэце, ён уключаў у гэты курс і гісторыю літоўска-рускага права.

Прадстаўнікамі кіеўскай школы гісторыі права былі і выпускнікі Кіеўскага ўніверсітэта, якія працавалі ў розных гарадах Расіі і працягвалі справу, пачатую В.Б.Антанавічам і М.Ф.Уладзімірскім-Буданавым. Да іх ліку адносяцца: Мікалай Аляксандравіч Максімейка, Іянікій Аляксеевіч Маліноўскі, мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі, Г.В.Дземчанка і іншыя.

М.А.Максімейка праводзіў даследаванні па двух праблемах: пра вышэйшыя органы ўлады ў Вялікім княстве Літоўскім і пра гісторыю крымінальнага права. У манаграфіі «Сеймы Літоўска-рускай дзяржавы да Люблінскай уніі 1569 г.» ён палемізуе з фундаментальным даследаваннем М.К.Любаўскага «Літоўска рускі сейм». Па-новаму ён расшэрае пытанне пра суадносіны Рускай праўды і Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 года і наступных статутаў у манаграфіі «Крыніцы крымінальных законаў Літоўскага Статута» (1894 г.) і «Руская Праўда і Літоўска-руское права» (1904 г.). Ён лічыў, што радзіма Рускай Праўды знаходзіцца на тэрыторыі Літоўска-рускай дзяржавы, што падцвярджаецца, на яго думку, у выдатным падабенстве паміж Рускай Праўдай і Літоўска-рускім правам [122].

Падобнага погляду прытрымліваўся і І.А.Маліноўскі, які разглядаў Вялікае княства Літоўскае як прамы працяг і далейшае развіццё гісторыі Кіеўскай Русі. Яго тэарэтычныя канцэпцыі грунтаваліся на заканамернасці павольнага эвалюцыйнага змянення дзяржаўных структур і права ў адпаведнасці з патрэбнасцямі паступовага развіцця пры поўным адмаўленні прагрэсіўнасці рэвалюцыйных узрушэнняў.

І.А.Маліноўскі лічыў, што асноўнымі законамі гістарычнага развіцця з'яўляюцца: 1) закон паслядоўнасці развіцця, якім адмаўляюцца рэвалюцыйныя змены і 2) закон паступовасці, у сілу якога ў кожнай гістарычнай эпосе назіраецца побач з рысамі, што характэрызуюць гэту эпоху, так званыя «перажыванні» мінулага і зародкі будучага. «Паступовасць гістарычнага развіцця – на яго думку – выключае магчымасць скачкоў у гісторыі» [123]. Не страцілі свайго навуковага значэння і яго даследаванні па крымінальнаму праву «Вучэнне пра злачынствы па Літоўскім статутце» (Кіеў, 1894) і пра вышэйшыя органы ўлады «Рада Вялікага княства Літоўскага ў сувязі з Баярскай думай старажытнай Расіі» (Томск, ч.1. 1903. ч.2. – 1912), «Стародавний державний лад східних словян и його пизнийши змини. Нариси з истории права». (Кійіів, 1920).

Да кіеўскай школы гісторыкаў належаў і М.В.Доўнар-Запольскі (1867-1934), які ў 1894 г. закончыў Кіеўскі ўніверсітэт, а пасля працаваў у Маскоўскім архіве міністэрства юстыцыі, затым прафесарам Кіеўскага ўніверсітэта, з 1925 г. па 01.09.1926 г. прафесар кафедры гісторыі Беларусі БДУ, правадзейны член і кіраўнік гісторыка-археалагічнай камісіі Інбелкульту. Даследаванні па гісторыі дзяржавы і права ён праводзіў у цеснай узаемасувязі з эканамічным станам краю. Ён адным з першых выразіў дакладную нацыянальную накіраванасць сваіх даследаванняў. Так, у адной са сваіх першых работ ён зрабіў спробу асвятліць гісторыю крывіцкай і дрэгавіцкай зямель да канца XII стагоддзя, г.зн. гісторыю большай часткі этнічна беларускай зямлі.

Пытанні эканомікі краю, стан сацыяльна-палітычнага становішча розных груп насельніцтва найбольш поўна даследаваны ім у манаграфіях: «Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах» (1901), «Нарысы па арганізацыі заходнерускага сялянства ў XVI ст.» (1905).

У яго працах значная ўвага была нададзена даследаванню органаў дзяржаўнай улады і кіравання ў старажытны перыяд. Пад яго рэдакцыяй у 1910 г. выйшла ў свет «Руская гісторыя ў нарысах і артыкулах» у двух тамах, у якой былі змешчаны яго артыкулы: «Каланізацыя славянамі паўднёваеўрапейскай раўніны да паловы XIII ст.» (у суаўтарстве з Ю.В.Гацьце), «Веча», «Князь, яго Дума і адміністрацыя», «Дружына і баярства», «Халопы», «Нарысы эканамічнага ладу старажытнай Русі» і ў другім томе – «Палітычныя партыі першай паловы XVI ст. і ўлада «маскоўскага цара», «Час цара Івана Грознага». Ім жа былі выдадзены брашуры «Зараджэнне міністэрстваў у Расіі», «Адміністрацыя і суд пры Мікалаі I», а таксама зборнік артыкулаў па гісторыі і этнаграфіі Беларусі «Даследаванні і артыкулы» (Кіеў, 1990 г.). Кароткі пералік яго прац сведчыць пра шырокі дыяпазон навуковых інтарэсаў аўтара і пра яго глыбокія веды старажытнай гісторыі.

Разам з тым М.В.Доўнар-Запольскі хутка адкалікаўся на палітычныя падзеі. У 1919 годзе ім была апублікавана брашура «Асновы дзяржаўнасці Беларусі» на французскай, рускай і беларускай мовах, якая мела мэту пераканаць краіны Антанты ў неабходнасці прызнання і падтрымкі незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Ён пісаў: «Народ, які не згубіў сваю самабытнасць на працягу многіх стагоддзяў, пры надзвычай неспрыяльных умовах свайго гістарычнага жыцця, ва ўмовах барацьбы нацыянальнай супраць прыгнёту з боку ўрада адной з мацнейшых у свеце дзяржаў – народ, які на працягу вякоў крыстаўся дзяржаўнай самастойнасцю, меў сваю, выпрацаваную стагоддзямі культуру і літаратуру, сваю этнагра-

фічную і моўную адасобленасць, - мае ўсе правы на дзяржаўную самастойнасць» [124].

У беларускай савецкай гістарычнай навуцы доўгі час працы Доўнар-Запольскага ці замоўчваліся, ці абвешчваліся буржуазна-нацыялістычнымі, «нацдэмаўскімі». «Магчыма, ён быў «занадта» сваім беларускім гісторыкам, які глядзеў у мінулае з пазіцыі беларусаў і не імкнуўся «ўпісацца» ў імперскую канцэпцыю расійскай гісторыі, якая панавала і пры манархах, і пры Сталіне, якая не дапускала сумнення ў сабе і тым больш крытыкі аж да нашых дзён» [125]. Таму спрэчнай з'яўляецца характэрыстыка прац Доўнар-Запольскага, некаторымі сучаснымі гісторыкамі і асабліва, яго метадалогіі і методыкі як тых, што не выйшлі «за межы буржуазна-ліберальнага разумення гісторыі». Памылковым з'яўляецца і сцвярджанне, што «вузкасць буржуазна-нацыяналістычнай метадалогіі не дала магчымасці Доўнар-Запольскаму шматбакова і аб'ектыўна асэнсаваць ход гістарычнага развіцця, які абумовіў уз'яднанне Беларусі і Расіі і яго вынікі: ён не скрывае адмоўнай ацэнкі становішча, у каторым аказалася, на яго думку, Беларусь «пасля канчатковага далучэння яе да Расіі» [127]. На нашу думку, ён правільна разумеў захопніцкую сутнасць расійскага самадзяржаўя і правільна пісаў пра далучэнне Беларусі да Расіі, а не пра ўз'яднанне Беларусі з Маскоўскай дзяржавай, з якой беларускія землі да 1772 г. ніколі не былі ў якім-небудзь адзінстве.

Навуковая і аб'ектыўная ацэнка прац Доўнар-Запольскага стала магчымай толькі пасля 1990 г., пра што сведчыць выдадзеная ў 1994 годзе кніга, напісаная Доўнар-Запольскім у 1926 годзе, «Гісторыя Беларусі». У кнізе значная ўвага ўдзелена стварэнню і дзяржаўнаму ладу старажытных княстваў у Беларусі і Вялікаму княству Літоўскаму.

Глава 4 кнігі спецыяльна прысвечана дзяржаўнаму ладу Вялікага княства Літоўскага, яго вышэйшым дзяржаўным органам і іх прававому рэгуляванню. Ён правільна звярнуў увагу на паходжанне і кампетэнцыю сойма і урад

Вялікага княства Літоўскага, а таксама на агульназемскі прывілей Казіміра 1447 г. як на адзін з першых канстытуцыйных законаў Вялікага княства Літоўскага. У главе 5 разгледжаны ўзаемаадносіны Вялікага княства Літоўскага з Польшчай пачынаючы з Крэўскай уніі 1385 г. і заканчваючы праўленнем караля і вялікага князя Літоўскага Стэфана Баторыя.

Глава 7 прысвечана земскай рэформе сярэдзіны XVI ст. і далейшаму развіццю канстытуцыйнага права, а таксама судовай сістэме дзяржавы і заканадаўству.

Усё гэта сведчыць пра значную каштоўнасць гэтай працы М.В.Доўнар-Запольскага для вывучэння гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Канешне, зыходзячы з сучасных дасягненняў гісторыка-прававой навукі, рад палажэнняў, выказаных Доўнар-Запольскім, можа паказацца некалькі састарэлым ці спрэчным, але ў цэлым дадзеная кніга з'яўляецца каштоўным укладам у развіццё беларускага правазнаўства.

Праблемам гістрычнага жыцця старажытных беларускіх княстваў і Вялікага княства Літоўскага значную ўвагу надавалі і выдатныя рускія гісторыкі і прававеды, якія даследавалі розныя аспекты дзяржавы і права.

Асабліва заслуга ў гэтай частцы гісторыка-прававой навукі належыць прадстаўнікам так званага гісторыка-юрыдычнага накірунку: М.І.Кастамараву, В.І.Сергеевічу, М.К.Любаўскаму, І.І.Лапо і іншым.

Мікалай Іванавіч Кастамараў (1817-1885) адным з першых абгрунтаваў думку, што ў старажытнасці не існавала адзінай старажытнарускай дзяржавы. Ён сцвярджаў, што да татара-мангольскага захопу Русь уяўляла сабой федэрацыю зямель. «Ва ўдзельна-вечавым ладзе гэтага перыяду не было ніякіх прыкмет, якія прыводзілі б неабходна да адзінаўладнага парадку» [128]. Толькі тыя княствы, каторыя былі заваяваны татара-манголіі зрабіліся ваеннай здабычай хана. З гэтых сцвярджанняў аўтара вынікае, што беларускія княствы, якія не былі захоплены татара-манголамі, працягвалі захоўваць сваю дзяржаўную сама-

стойнасць і не знаходзіліся ў залежнасці ні ад Кіева, ні ад Масквы.

Кастамараў М.І. асвятляе цэлы шэраг гістарычных падзей і па гісторыі Вялікага княства Літоўскага, пра яго ўзаемаадносіны з Маскоўскай дзяржавай (130). Утварэнне Маскоўскай цэнтралізаванай дзяржавы Кастамараў разглядаў як перамогу дэспатызму над пачаткамі земскай дэмакратыі, якая была характэрнай для перыяду палітычнай раздробленасці.

Падобныя ідэі з Кастамаравым пра старажытныя княствы выказваў Васіль Іванавіч Сяргеевіч (1835-1910 гг.), з 1888 г. дэкан юрыдычнага факультэта, а пасля з 1897 г. рэктар Пецябургскага універсітэта. У сваёй капітальнай працы «Рускія юрыдычныя старажытнасці» ён пісаў: «Наша старажытнасць не ведае адзінай «дзяржавы Расійскай»: яна мае справу з мноствам адначасова існуючых невялікіх дзяржаў. Гэтыя невялікія дзяржавы называюцца валасцямі, землямі, княжаннямі, удзелаў, паветаў, вотчынаў князей: пазней за ўсё узнікае для іх найменне «дзяржава» [131]. На думку Сяргеевіча, аб'яднанню ўсходнеславянскіх княстваў, акрамя татара-манголаў садзейнічала і царква, паколькі царкоўнае адзінства «на многа стагоддзяў апырэдзіла наша дзяржаўнае адзінства» [132]. У другім томе «Рускіх юрыдычных старажытнасцяў» Сяргеевіч шмат увагі надаў органам улады ў старажытных княствах: Полацкім, Смаленскім, Ноўгародскім, Кіеўскім, Валынскім і іншых.

Ідэю пра існаванне ў старажытнасці ва ўсходніх славян вялікай колькасці самастойных дзяржаў (княстваў) падтрымаў М.Дзяканоў у сваёй кнізе «Нарысы грамадскага і дзяржаўнага ладу старажытнай Русі». Ён крытыкуе рускіх гісторыкаў Карамзіна, Эверса, Салаўёва, Кавеліна, якія ўзнікненне дзяржавы на Русі адносілі да перыяду прызнання запрашэння нарманскіх князёў ці нават да больш позняга часу, зазначыўшы, што «элементы дзяржавы (тэрыторыя, насельніцтва, улады – І.Ю.) былі ў наяўнасці ў рускіх славян са старажытнага дагістарычнага часу» [133]. Ніжэй ён пісаў: «Трэба прызнаць, што ў ста-

ражытнай Русі не існавала ніякіх элементаў палітычнага аб'яднання паміж адасобленымі княствамі і асобнымі князямі, акрамя міжкняжацкіх пагадненняў.

Дзякуючы працам Кастамарава, Сяргяевіча, Дзяканавы і іншых гісторыкаў, былі вырашаны многія праблемы дзяржаўнага ладу старажытных беларускіх княстваў і іх ролі ва ўтварэнні Вялікага княства Літоўскага пераемнасці іх прававой і палітычнай культуры ў новай аб'яднанай дзяржаве. Даследаванню гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XIX ст. і пачатку XX ст. былі прысвечаны працы акадэмікаў Любаўскага і Лапо, а таксама іншых рускіх і польскіх гісторыкаў.

Любаўскі Мацвей Кузьміч (1860-1936), з 1911 па 1917 гг. – рэктар Маскоўскага універсітэта, акадэмік, у 1930 г. арыштаваны і пастановай калегіі ОДПУ (ОГПУ) прыгавораны да ссылкі, дзе і памёр у 1936 годзе. Ён першы ў рускай буржуазнай гісторыка-прававой навуцы напісаў гісторыю Вялікага княства Літоўскага з асвятленнем прававога становішча саслоўяў і асобных груп насельніцтва. Яго фундаментальныя даследаванні, выкладзеныя ў кнігах «Абласны падзел і мясцовае кіраванне Літоўска-Рускай дзяржавы...», «Літоўска-Рускі сейм» і іншыя, склалі эпоху ў развіцці гісторыі дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага ў цэлым і Беларусі ў прыватнасці. На думку М.К.Любаўскага, «заходняя Русь», увайшоўшы ў склад Вялікага княства Літоўскага, «не толькі не губляла сваёй гістарычнай спадчыны, але і перадавала яе пануючай зямлі, якая сама ў многім уладжвалася па прыкладах гэтай Русі» [134]. Даследуючы праблемы дзяржаўнага жыцця, М.К.Любаўскі зрабіў выснову, што «ніякае ўдасканаленне жыцця, ніякі прагрэс немагчымы для краіны і племені, калі ўсе жывыя і творчыя сілы яго будуць накіраваны набок, не будуць працаваць дома, на месцах, калі заўсёды будуць глядзець убок, імкнуцца туды, дзе жывецца больш весела і радасна, чым на ціхай, шэрай і заплаканай радзіме» [135]. Гэта думка выдатнага гісторыка асабліва характэрна для Беларусі XVII-XIX ст.ст., калі многія дзеячы навукі, куль-

туры, мастацтва «усе жывыя і творчыя сілы» аддавалі суседнім народам.

Працы М.К.Любаўскага па гісторыі Вялікага княства Літоўскага склалі «эпоху ў развіцці гісторыка-юрыдычных ведаў, якія раскрывалі мінулае Літоўска-Беларускай дзяржавы» [136].

Даследаванню дзяржаўнага ладу і права Вялікага княства Літоўскага прысвечаны працы акадэміка Пецярбургскай Акадэміі навук Лапо Івана Іванавіча (1869-1944). У яго працах атрымалі далейшае развіццё даследаванні, якія праводзіў М.К.Любаўскі па праблеме абласнога і павятовага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу Вялікага княства Літоўскага, пра ролю шляхты як поўнапраўных грамадзян, «народа», пра павятовы сеймік і павятовыя сходцы шляхты. Гэтым праблемам прысвечаны яго манаграфіі: «Вялікае княства Літоўскае за час ад заключэння Люблінскай уніі да смерці Стэфана Баторыя», «Вялікае княства Літоўскае ў другой палове XVI стагоддзя. Літоўска-Рускі павет і яго сеймік» і артыкулы: «Пінскі сеймік пасля адрачэння Яна Казіміра», «Пастановы трох Віленскіх з'ездаў 1587 г.», «Да гісторыі саслоўнага ладу Вялікага княства Літоўскага. Конныя мяшчане Віцебскія ў XVI стагоддзі». Асабліваю каштоўнасць маюць публікацыі І.І.Лапо гістарычных дакументаў і крыніц права. Так, пад яго рэдакцыяй былі выдадзены два тамы Літоўскай метрыкі (Руская гістарычная бібліятэка, т.т.27, 20), «Полацкая рэвізія 1552 года», «Літоўскі статут у Маскоўскім перакладзе рэдакцыі XVII ст.» і даследаванне гісторыі падрыхтоўкі і сам тэкст статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года ў двух тамах (трох кнігах), выдадзеныя ў Каўнасе ў 1934, 1936, 1938 гг.

У яго даследаванні пра судовы лад і судаводства ў Вялікім княстве Літоўскім былі выкладзены ў артыкулах. «Гродскі суд у Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі», «Земскі суд у Вялікім княстве Літоўскім у канцы XVI ст.», «Падкаморскі суд у Вялікім княстве Літоўскім у канцы XVI ст.», «Падкаморскі суд у Вялікім княстве Літоўскім у

канцы XVI і пач. XVII стагоддзя». Гэтымі артыкуламі І.І.Лапо працягнуў даследаванні, пачатыя А.Каравіцкім [137] і М.М.Навакоўскім [138].

Некаторыя рускія гісторыкі ў другой палове XIX і пачатку XX ст.ст. пачалі займацца не наогул гісторыяй Вялікага княства Літоўскага, а гісторыяй беларускага народа, яго культурай і палітычным бытам. Першымі такімі работамі былі «Агляд гісторыі Беларусі са старажытных часоў (СПБ, 1857) А.В.Турчыновіча, «Лекцыі па гісторыі Заходняй Расіі» (СПБ, 1884) Каяловіча М.А., шэраг артыкулаў і зборнікаў, падрыхтаваных А.П.Сапуновым [139]. Структура феадальнай гаспадаркі ў Беларусі і павіннасці сялян атрымалі асвятленне ў працах М.В.Доўнар-Запольскага [140], У.Пічэты [141]. Яны на аснове аналізу вялікай колькасці гістарычнага матэрыялу даследавалі маёмаснае і прававое становішча класаў, сааслоўеў і розных сацыяльных груп насельніцтва. Апрача таго ў іх працах атрымалі асвятленне і некаторыя палітычныя падзеі ў жыцці беларускага народа.

Сістэматычнае выкладанне гісторыі Вялікага княства Літоўскага ад яго ўзнікнення да Люблінскай уніі 1569 г. дадзена ў «Лекцыях па рускай гісторыі» А.Я.Праснякова, працытаных ім у 1908-1909 гадах, другі том каторых прысвечаны гісторыі Заходняй Русі і Літоўска-Рускай дзяржавы [142]. Заслугай аўтара з'яўляецца тое, што ў сваёй працы ён здолеў убачыць шматнацыянальны склад насельніцтва Вялікага княства Літоўскага і пастараўся вызначыць ролю кожнай народнасці ў гэтай дзяржаве, паказаў палітычную раз'яднанасць асобных зямель і з гэтага пункта гледжання асвятліў палітычны лад. Гаворачы пра ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага, А.Я.Праснякоў адзначаў, што яно было створана «на тэрытарыяльнай этнаграфічнай і культурнай аснове беларускай» [143]. Такая трактоўка гэтага пытання карэнным чынам разыходзілася з поглядамі польскіх і рускіх буржуазных гісторыкаў. Разам з тым і А.Я.Праснякоў недаацэньваючы эканамічны фактар у развіцці палітычных устаноў і права, перабольшваў ролю шляхты ў гістарычным працэсе.

Пільнай увагі заслугоўваюць працы ўкраінскіх дэрэвалюцыйных гісторыкаў і гісторыкаў права. Так, у 1897 г. была апублікавана работа А.Ф.Кісцякоўскага «Правы, па якіх садзіцца маларасійскі народ», у каторай быў дадзены аналіз галоўнай крыніцы права для Левабярэжнай Украіны XVIII і пачатку XIX ст. Аўтар указвае, што галоўнай крыніцай «права, па якому садзіцца маларасійскі народ» быў Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г., тлумачыць матывы, па якіх рыхтаваліся Правы...», называе склад камісіі, што працавала па іх складанню, аналізуе іншыя крыніцы, паказвае значэнне «Праў» для Украіны.

Шырокія звесткі пра Вялікае княства Літоўскае і Рэч Паспалітую, а таксама пра крыніцы права, дзеючага на Украіне, змяшчаюцца ў капітальным даследаванні Міхаіла Сяргеевіча Грушэўскага (1866-1934) «Гісторыя Украіны – Русі» (т.1-12, 1898-1936). Каштоўныя даследаванні па гісторыі права Украіны, а тым самым і права Вялікага княства Літоўскага былі праведзены І.Телічэнкам (144), Д.Мілерам (145), М.Слабчэнкам (146) і іншымі.

Разам са значнымі ідэйнымі і метадалагічнымі пачынаўкамі, работы рускіх і ўкраінскіх дэрэвалюцыйных вучоных утрымліваюць каштоўны фактычны матэрыял і дазвалялі вырашыць цэлы шэраг выключна важных прыватных пытанняў. Так, яны на аснове аналізу шматлікага фактычнага матэрыялу даказалі наяўнасць генетычнай сувязі права Вялікага княства Літоўскага са старажытным славянскім правам, даследавалі структуру і кампетэнцыю вышэйшых і мясцовых дзяржаўных органаў, звярнулі ўвагу на неабходнасць вывучэння гістарычнага развіцця нормаў крымінальнага, грамадзянскага і працэсуальнага права. Яны паказалі рэакцыйны характар дзейнасці на Беларусі духавенства.

2.1. Гістарыяграфія на польскай мове другой паловы XIX і пачатку XX стагоддзяў

Нацыянальна-вызваленчы рух у Польшчы, які пачаўся паражэнне ў 1830-1831 гг., к сярэдзіне XIX ст. зноў

пачаў узрастаць, але ўжо, у асноўным, як антыфеадальная барацьба. Сяляне адмаўляліся выконваць розныя павіннасці на карысць памешчыкаў.

У маі 1848 года рэвалюцыйны рух ахапіў амаль усю Еўропу. Ажывілася дзейнасць розных палітычных партый і народных рухаў усіх славянскіх народаў, асабліва ў Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Балгарыі і інш. Узнікла ідэя правядзення агульнаеўрапейскага з'езда прадстаўнікоў славянскіх народаў. У маі 1848 года група славянскіх палітычных дзеячоў прапанавала склікаць у Празе з'езд славян Аўстра-Венгерскай імперыі. З'езд адкрыўся 2 чэрвеня 1848 года, на ім абмяркоўваліся пытанні славянскай федэрацыі, ставіліся патрабаванні абвяшчэння ліберальна-дэмакратычных свабод.

Гістарычнаму абгрунтаванню адзінства славянскіх народаў служылі выдадзеныя к таму часу даследаванні Паўла Іосіфа Шафарыка (1795-1861) «Славянскія старажытнасці», у якіх ён даказаў старажытнае паходжанне славян і іх роўнацэннасць з іншымі еўрапейскімі народамі.

Гэтай жа мэце служыла і капітальнае даследаванне па параўнальнай гісторыі права славянскіх народаў, выдадзенае Вацлавам Аляксандрам Мацееўскім (1793-1883), які напісаў шэраг прац па гісторыі дзяржавы і права Польшчы, Вялікага княства Літоўскага і старажытнай Русі, сярод іх найбольшае значэнне мелі «Гісторыя славянскіх заканадаўстваў», «Польшча і Русь да першай паловы XVII ст., іх быт і звычаі», «Пачатковая гісторыя Польшчы і Літвы».

Для вывучэння гісторыі права найвялікшую цікавасць уяўляе «Гісторыя славянскіх заканадаўстваў», першае выданне якой выйшла ў 1832-1835 гг. у чатырох тамах і другое – у шасці тамах у 1856-1865 гг. Аўтар лічыў, што «ні адзін славянскі народ не зразумее айчыннага права, калі вельмі добра не разбіраецца ў праве іншых славянскіх народаў» [147].

Разглядаючы пытанне пра паходжанне органаў дзяржаўнай улады, ён лічыў, што ў славянскіх народаў да распаўсюджвання хрысціянства існавала народаўладзе ў

форме народных вечавых сходаў, дзе кожны, хто здольны насіць зброю, быў паўнапраўным членам народнага сходу і прымаў удзел у рашэнні ўсіх важнейшых агульнанародных спраў. Зыходзячы з ідэі адзінства права славянскіх народаў В.А.Мацяеўскі ў процілегласць І.Б.Ракавецкаму асноўную ўвагу аддаваў польскаму праву, а права іншых славянскіх народаў выкарыстоўваў толькі для лепшага тлумачэння польскага права, якое лічыў найбольш дасканалым і чыстым славянскім правам. Акрамя таго, знаходзячыся пад уплывам шавінісцкіх тэндэнцый, ён лічыў права Вялікага княства Літоўскага польскім правам. Таму пад польскім правам ён разумеў і права Беларусі, Украіны і Літвы. Разам з тым, гаворачы пра Статуты Вялікага княства Літоўскага, ён адзначаў, што яны аказаліся справай недасягальнай для Польшчы і занялі ганаровае месца ва ўсім славянскім заканадаўстве [148].

В.А.Мацяеўскі значна развіў і ўдасканаліў паўнальнаны метады вывучэння гісторыі права, прапанаваў новую перыядызацыю гісторыі права, увёў у навуковы абыход цэлы шэраг забытых помнікаў права, садзейнічаў інтэнсіфікацыі вывучэння гісторыі права славянскіх народаў. Яго працы былі вядомыя ў Расіі [149], Францыі, Германіі, Аўстра-Венгрыі. Дэмакратычныя колы Польшчы і іншых краін віталі з'яўленне яго «Гісторыі славянскіх заканадаўстваў», а рэакцыйна-клерыкальныя выступалі з нападкамі, у сувязі з чым, яна была ўключана Ватыканам у індэкс кніг, якія было забаронена чытаць усім католікам. Тым самым Ватыкан адкрыта выступіў як вораг славянскіх народаў і вораг навукі.

Разам са станоўчымі якасцямі ў гэтай працы ўтрымліваліся і істотныя памылкі. Аўтар зыходзіў з памылковых перадумаў паходжання і развіцця права, на аснове рэакцыйных палажэнняў гістарычнай школы права, некрытычна ставіўся да некаторых крыніц. Аднак пры ўсіх недахопах гэта праца станоўча паўплывала на развіццё навукі гісторыі дзяржавы і права не толькі Польшчы, але і іншых народаў.

У канцы XIX і пачатку XX ст.ст. пасля некаторага спаду ў польскай гісторыка-прававой навуцы пачалася актывізацыя даследаванняў па гісторыі права Вялікага княства Літоўскага. Польскія гісторыкі права разглядалі ў сваёй большасці права народаў Беларусі, Літвы, Украіны як частку права Польшчы. Сярод гэтых прац асабліваю цікавасць маюць даследаванні А.Лявіцкага [150], Ю.Вольфа [151], А.Галецкага [152], А.Яблонаўскага [153], Язерскага (154), В.Камянецкага (155), Л.Калянкоўскага (156), П.Прахазкі [157], Т.Карзона [158].

Асаблівае становішча сярод польскіх гісторыкаў права займаў Станіслаў Кутшэба (1876-1946), які, абпіраючыся на працы сваіх папярэднікаў, асабліва рускіх гісторыкаў права, па-новаму асвятліў гісторыю дзяржаўнага ладу і права Вялікага княства Літоўскага. У сваёй капітальнай працы «Нарысы гісторыі дзяржаўнага ладу Польшчы» том 2 ён прысвяціў поўнасю гісторыі дзяржаўных органаў і права Вялікага княства Літоўскага (159). Ён адным з першых польскіх гісторыкаў даследаваў дзяржаўныя ўстановы і права ў сувязі з грамадскім ладам і класавай структурай грамадства. Гісторыю Вялікага княства Літоўскага ён выкладаў да 1791 г., тым самым лічыў, што і пасля Люблінскай уніі Вялікае княства Літоўскае не злілося з Польшчай, а працягвала існаваць як суб'ект дзяржаўна-прававых адносін. Адзін з раздзелаў кнігі ён назваў «Дзяржаўна-правыя адносіны Літвы да Кароны ў 1569-1791 гадах», што само па сабе было ўжо новым у польскай гісторыка-прававой літаратуры. У гэтай жа рабоце дадзены кароткі агляд і характарыстыка асноўных крыніц права. Так, гаворачы пра Статуты 1529 і 1566 гг. аўтар паказваў, што яны «раўныя ці нават пераўзыходзяць заходне-еўрапейскія помнікі каліфікацыі шырынёю праблем, якія знайшлі ў іх вырашэнне, ва ўмовах больш цяжкіх чым на Захадзе» [160]. Больш поўны аналіз крыніц права Вялікага княства Літоўскага С.Кутшэба выклаў у спецыяльным даследаванні «Гісторыя крыніц старога польскага права» [161], у якім аналізуецца асноўныя крыніцы права Вя-

лікага княства Літоўскага, а таксама крыніц царкоўнага, гарадскога і яўрэйскага права, нормы каторых дзейнічалі і на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Значную цікавасць маюць працы С.Кутшэбы пра уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, а таксама выдадзеныя ім сумесна з В.Сямковічам «Акты уніі з Літвой» (162). Адзначаючы значны ўклад С.Кутшэбы ўдаследаванне гісторыі права Беларусі і Літвы трэба адзначыць, што ён у сваіх працах не ўжываў назвы «Беларусь», даючы нашаму краю ранейшае найменне «Літва».

Падобныя адносіны да назвы «Беларусь» праяўлялі і іншыя польскія гісторыкі права, працы якіх былі апублікаваны ў 1920-1939 гг., калі ўжо існавала Беларуская рэспубліка. У гэты перыяд быў выдадзены шэраг прац пра уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, пра Статуты, пра працэсуальнае і судовая права Вялікага княства Літоўскага [163]. Ад гэтай традыцыі адыйшоў адзін з першых польскіх гісторыкаў права Ян Адамус, каторы ў працы «Пра праблему літоўскага права», надрукаванай у 1926 г., указваў, што права Вялікага княства Літоўскага складалася з права трох народаў беларускага, украінскага і літоўскага [164].

Характэрнай рысай для большасці даследаванняў польскіх гісторыкаў права была абмежаванасць праблем дзейнасцю князёў і каралёў, уніямі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, а з помнікаў права даследаваліся толькі статуты. Яны перабольшвалі ролю шляхты ў палітычным жыцці дзяржавы і ідэалізавалі шляхецкую дэмакратыю. У сваіх працах асобныя польскія гісторыкі імкнуліся даказаць палітычную адсталасць народаў Беларусі, Украіны і Літвы, якія быццам бы запазычылі палітычныя ўстановы і права з Польшчы, тым самым яны імкнуліся гістарычна абгрунтаваць «права» польскіх памешчыкаў і буржуазіі на захоп тэрыторый былога Вялікага княства Літоўскага [165].

Вельмі значную ўвагу уніям удзялялі польскія шавінісцкія гісторыкі ў перыяд польскай інтэрвенцыі на Беларусі у 1919-1920 гг. і ў наступныя гады існавання ваенна-

бюракратычнай польскай дзяржавы. Яны імкнуліся знайсці прычыны падзення Рэчы Паспалітай, а таксама выпрацаваць праграму ўсходняй палітыкі польскай ваенна-бюракратычнай дзяржавы, абгрунтаваць правамернасць закону Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі спасылкамі на уніі. Так, О.Бальцар лічыў, што ўжо ў выніку Крэўскай уніі адбылося «поўнае ўключэнне, інкарпарацыя Літвы ў склад Кароны як зямлі ці групы зямель, што склалі звычайныя правінцыі польскай дзяржавы» [166]. А з гэтай перадумовы ён у 1919 г. зрабіў выснову, што гэта ўключэнне з'яўляецца прыкладам для правядзення палітыкі Польшчы ў будучым [167].

У 1919-1920 гг. выйшла ў свет манаграфія А.Халецкага «Гісторыя уніі Ягелонскай», дзе ён даказваў дабратворнасць Люблінскай уніі, каторая, на яго думку, «... вяла да культурнай і рэлігійнай асіміляцыі беларускага, украінскага і літоўскага народаў» [168]. Больш аб'ектыўна асвятляў гісторыю уній Кутшэба. Ён лічыў, што ў выніку Люблінскага акта 1569 г. персанальная унія была пераўтворана ў рэальную унію, у якой абедзве дзяржавы (Польшча і Вялікае княства) выступалі як раўнапраўныя партнеры, і была створана саюзная дзяржава – Рэч Паспалітая. Як адно цэлае Рэч Паспалітая выступала толькі ў знешніх зносінах. Ва ўнутраных жа справах Польшча і Вялікае княства Літоўскае захоўвалі абасобленасць [169].

Даследаваннем праблем гісторыі дзяржавы і права Вялікага княства Літоўскага займаюцца вучоныя Польскай рэспублікі. Іх працы, як правіла заснаваныя на навуковай метадалогіі, характэрныя глыбокім веданнем крыніц і ўтрымліваюць шэраг новых навуковых канцэпцый. Гэта адносіцца ў першую чаргу да такіх капітальных даследаванняў як мнагатомная «Гісторыя Польшчы» [170] і двухтомная «Гісторыя дзяржавы і права Польшчы да 1795 года» [171]. Пільнай увагі заслугоўваюць таксама працы асобных польскіх вучоных, асабліва Юліўша Бардаха. У яго кнізе «Даследаванні грамадскага ладу і права Вялікага княства Літоўскага XIV-XVII ст.ст.» [172] дадзены крытычны ана-

ліз прычын і вынікаў дзяржаўных уній Польшчы з Вялікім княствам Літоўскім, разгледжана пытанне пра знікненне смердаў на тэрыторыі Украіны і Беларусі, пра права ўласнасці, шлюбна сямейнае права і некаторыя крыніцы права. У гэтай кнізе аўтар па-новаму падыйшоў да пытання пра суадносіны грамадска-палітычнага ладу і права Вялікага княства Літоўскага з Польшчай і пастараўся паказаць іх узаемны ўплыў.

У артыкуле “Літоўскія статуты – помнікі права эпохі Адраджэння” Ю.Бардах прааналізаваў крыніцы статутаў, іх асноўны змест і ўплыў на права суседніх дзяржаў [173]. У яго манаграфіі “Вацлаў Аляксандр Мацяеўскі і яго сучаснікі” [174] дадзены новыя звесткі пра навуковую дзейнасць В.Мацяеўскага і І.Даніловіча, пра ўплыў прац Мацяеўскага на развіццё навукі гісторыі права ў Расіі.

Пытаннем дзейнасці бакоў у працэсе прысвечаны яго артыкул “Сок, сачэнне, прасока”, у якім разглядаюцца нормы статутаў Вялікага княства Літоўскага і практыка іх выкарыстання ў судах па даказванні. У яго кнізе “Пра даўнюю і нядаўнюю Літву” змяшчаюцца вынікі даследаванняў аўтара пра статуты Вялікага княства Літоўскага, пра магдэбургскае права ў гарадах Беларусі і Літвы, а таксама пра іншыя праблемы [175].

Каштоўным выданнем з’яўляецца “Гісторыя дзяржавы і права Польшчы” [176], выдадзеная на рускай мове, у якой выкладзена кароткая гісторыя дзяржавы і права як самой Польшчы, так і ўсёй Рэчы Паспалітай, г.зн. у тым ліку і Беларусі і Літвы.

Агульная тэорыя і гісторыя паходжання дзяржаў у народаў усходняй Еўропы асветлена ў працах Г.Лаўмянскага “Даследаванне пачаткаў Літоўскага грамадства і дзяржавы”, “Праблема ролі нарmanoў ва ўтварэнні славянскіх дзяржаў”, “Пачаткі Польшчы” [177]. У гэтых працах крытыкуецца нарманская тэорыя паходжання славянскіх дзяржаў, паказаны эканамічныя класавыя і этнічныя перадумовы ўтварэння дзяржаў у

славянскіх народаў. Некаторыя пытанні гісторыі Вялікага княства Літоўскага асветлены ў працы Е.Охманьскага «Гісторыя Літвы» (178), у якой выкладаецца гісторыя літоўскага народа са старажытных часоў да 1948 г.

Кароткі агляд важнейшых прац польскіх гісторыкаў права дазваляе зрабіць выснову пра тое, што іх працы ў значнай ступені садзейнічаюць вывучэнню гісторыі органаў дзяржаўнай улады і крыніц права Беларусі.

Глава III. Паслякастрычніцкая гістарыяграфія

3.1. Гістарыяграфія даваеннага і пасляваеннага часу

Беларуская гісторыка-прававая навука з першых дзён свайго існавання развівалася на аснове прац гісторыкаў і юрыстаў папярэдніх пакаленняў, што напярэвалі і назапасілі значны навуковы матэрыял.

У першыя гады пасля ўтварэння Беларускай рэспублікі, перад вучонымі-прававедамі стаяла першачарговая задача падрыхтоўкі кваліфікаваных юрыстаў для практычнай работы ў судзе, пракуратуры і іншых дзяржаўных установах. А навуковая распрацоўка гісторыі адносілася на другі план. Але нават у той час, разумеючы неабходнасць і значнасць вывучэння гісторыі народа, нашы гісторыкі і гісторыкі права выконвалі шэраг фундаментальных даследаванняў па гісторыі дзяржаўных органаў і права.

Адным з першых вучоных у Беларускай ССР, які прыступіў да выканання гэтай задачы, быў выдатны савецкі гісторык, першы рэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, акадэмік Уладзімір Іванавіч Пічэта (1878-1947), які пачаў даследаванні па гісторыі Беларусі ў Маскоўскім універсітэце пад кіраўніцтвам М.К.Любаўскага. Асноўным прадметам яго даследаванняў былі сацыяльна-эканамічныя з'явы, пытанні землеўладання і землекарыстання. Ён напісаў цэлы шэраг выключна каштоўных прац па агульнай гісторыі і гісторыі права, усяго 482 наймення [179].

У работах У.І.Пічэты па гісторыка-прававых праблемах дадзены глыбокі аналіз прававога становішча насельніцтва і прававых адносін у грамадстве. Ім былі падрыхтаваны абагульняючыя працы па гісторыі беларускага народа «Гісторыя Беларусі», «Гісторыя сельскай гаспадаркі і землеўладання на Беларусі» [180]. Для гісторыі права маюць асаблівую каштоўнасць даследаванні У.І.Пічэты, прысвечаныя спецыяльным пытанням гісторыі права. Хоць

такіх прац параўнальна нямнога, аднак іх значэнне выключна вялікае, паколькі імі пакладзены пачатак новай навукі - гісторыі дзяржавы і права Беларусі.

У сваіх даследаваннях па гісторыі феадальнага права Беларусі ён зрабіў ґрунтоўны аналіз публікацый, што меліся на той час, і выявіў памылковыя канцэпцыі ранейшай навукі гісторыі права, якая не надавала належнай увагі гісторыі беларускага права. Ён пісаў: «Беларусы, як і рускія і украінцы, узялі пачатак ад аднаго этнаграфічнага корня ўсходнееўрапейскага славянства, але, у далейшым гістарычным развіцці, яны адасобіліся і жылі кожны сваім гістарычным жыццём, маючы свае звычаі і выпрацоўваючы сваё нацыянальнае права, гэтак жа як і іншыя славянскія народы: палякі, чэхі, балгары, сербы і г.д.».

Маючы на ўвазе наяўнасць аднолькавых рысаў у праве славянскіх народаў, навукова ўсведомленую неабходнасць вывучаць славянскае нацыянальнае права ў агульнаславянскім асвятленні, ніхто з даследчыкаў мінулага не выступаў супраць неабходнасці вывучэння права кожнага славянскага народа асобна. Аднак толькі для беларускага і украінскага народаў рабілася выключэнне на той аснове, што гэта права створана рускім народам і таму не можа належаць індывідуальнаму відавому вывучэнню. Памылковасць гэтай думкі, якая так доўга панавала ў навукі гісторыі рускага права, у дадзены момант становіцца асабліва прыкметнай [181]. Навуковыя працы У.І.Пічэты па гісторыі Беларусі і па гісторыі права не згубілі свайго значэння і сёння. Найбольшую цікавасць уяўляюць яго працы па сацыяльна-прававой гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі.

Аналізу спецыяльнага складу і прававога становішча насельніцтва Беларусі XV-XVII ст.ст. былі прысвечаны работы У.І.Пічэты «Юрыдычнае становішча сельскага насельніцтва на прыватнаўласніцкіх землях на час выдання Літоўскага Статута 1529 г.», «Валочная ўстава каралевы Боны і ўстава на валокі», «Склад насельніцтва ў гаспадарчых дварах і валасцях заходняй часткі Беларусі ў

парэформенную эпоху». Правовое становішча сельскага насельніцтва было асветлена і ў манаграфіі У.І.Пічэты «Аграрная рэформа Сігізмунда Аўгуста ў Літоўска-рускай дзяржаве». У гэтых работах аналізуюцца правое становішча і гаспадарчае значэнне чэлядзі нявольнай, людзей непахожых, а таксама баяр і шляхты. На аснове навуковага разумення гістарычных працэсаў аўтар дае аналіз сутнасці і прыходзіць да высновы, што сяляне страцілі свабоду ў сувязі з падараваннем вялікага князя, а таксама ў сілу дагаворных адносін, калі свабодны чалавек сяліўся на зямлі феодала і пасля страчваў права адыходу. У рабоце «Гісторыя сельскай гаспадаркі і землеўладання на Беларусі» былі асветлены пытанні, якія закраналі формы землеўладання і зямельнага права.

У працах У.І.Пічэты назіраюцца і спрэчныя палажэнні. Так, ён атаясамлівае «чэлядзь нявольную» з рабамі, хоць пры больш уважлівым аналізе прававога становішча чэлядзі можна выявіць значнае адрозненне чэлядзі ад рабоў, асабліва ў XVI ст., калі яна па свайму прававому становішчу значна набліжалася да прыгонных сялян. Аўтар сутыкаецца з супярэчаннямі, калі сцвярджае, што, «цяжкае матэрыяльнае становішча і невыканальныя пазыковыя ўмовы былі галоўнай асновай развіцця прыгоннага права» (182) бо ў далейшым на першае месца ставяцца вялікакняжацкія падараванні [183], а затым аўтар сцвярджае, што «прыгоннае права ўзнікла на Беларусі не ў сілу заканадаўства, а ў сілу прынцыпу даўніны, старадаўнасці. «Прынцып даўніны – звычай пранізвае ўсё сацыяльнае жыццё Літоўска-беларускай дзяржавы. Старадаўнасць замацоўвала за землеўласнікамі і землі, і людзей» [184].

Агульныя пытанні феадальнага права Беларусі асветляліся ў рабоце Усевалада Макаравіча Ігнатоўскага (1881-1931) «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі», першае выданне якога выйшла ў свет у 1919 г. і мела на мэце барацьбу з прапагандай, што імкнулася па-гістарычнаму абгрунтаваць прэтэнзіі польскіх шавіністаў на тэрыторыі Беларусі. Гэта кніга служыла першым вучэбным дапамож-

нікам па гісторыі Беларусі. У ёй асобныя раздзелы прысвечаны гісторыі ўтварэння Вялікага княства Літоўскага, уніі яго з Польшчай, міжнародным сувязям, прававым актам, сацыяльнаму складу і прававому становішчу насельніцтва, органам улады [185]. Аўтар імкнуўся ў гэтых нарысах ахапіць усе бакі народнага жыцця, паказаць, што іменна народ, а не князі і каралі з'яўляюцца тварцом гісторыі, тварцом дзяржавы і права, а таму няма ніякіх праў у белапольскіх акупантаў на Беларусь не было і быць не можа.

Короткі пераказ асноў феадальнага права Вялікага княства Літоўскага ў савецкай гісторыка-прававой літаратуры быў упершыню зроблены С.В.Юшковым у 1940 г. у яго падручніку «Гісторыя дзяржавы і права СССР», дзе ў адпаведных раздзелах асвятляюцца асноўныя моманты гісторыі феадальнага права Беларусі і Літвы. У падручніку С.В.Юшкова (выданне М., 1950) гэты раздзел называўся «Грамадска-палітычны лад і права Літоўскай дзяржавы», такая ж назва была захавана і ў падручніку, выдадзеным калектывам аўтараў пад рэдакцыяй праф. К.А.Сафроненкі (М., 1967). Трэба прызнаць такую назву недакладнай. Інакш вырашылі гэта пытанне І.С.Калінін, А.Ф.Ганчароў і іншыя аўтары падручніка па гісторыі дзяржавы і права СССР, выдадзенага ў 1972 г. У гэтым падручніку змяшчалі дзве главы, у якіх выкладаецца феадальнае права Беларусі і Літвы. Першая названа «Грамадска-палітычны лад і права Вялікага княства Літоўскага» (XIII-XVI ст.ст.) другая — «Грамадска-палітычны лад і права Беларусі (сярэдня XVI-XIX ст.ст.)». Загалоўак першай больш удалы чым у папярэдніх падручніках, але яе змест не адпавядае назве. Акрамя таго, у гэтай главе ёсць шэраг палажэнняў памылковых, перакручаны даты гістарычных падзей. Напрыклад, сцверджэнне пра тое, што ў 1385 г. адбылося аб'яднанне Польшчы і Літвы, не адпавядае гістарычнай праўдзе, паколькі ў 1385 г. праходзілі толькі перамовы і быццам бы Ягайла абяцаў аб'яднаць дзве дзяржавы пад сваёй уладай, не дакладна ўказана дата пагаднення Ягайлы з Вітаўтам

(1413г.) – трэба было ўказаць 1392 г. і шэраг іншых памылак.

Да агульных нарысаў неабходна аднесці і брашуру А.В.Сурылова «Грамадска-палітычны лад і права Вялікага княства Літоўскага», выдадзеную ў Кішыніёве ў 1961 г. У ёй каратка выкладаюцца асноўныя моманты гісторыі Вялікага княства Літоўскага і дадзена агульная характарыстыка важнейшых крыніц права.

Праблеме ўтварэння вялікага княства Літоўскага і ўваходу ў яго беларускіх зямель прысвечана кніга В.Т.Пашуты «Утварэнне Літоўскай дзяржавы», у якой аўтар указвае, што «Вялікае княства Літоўскае ўтварылася ў выніку пагаднення феадалаў Аўкштайты з феадаламі значна больш развітой Беларусі» [186]. У 1972 г. выйшла ў свет кніга «Шляхі развіцця феадалізму», у якой В.Т.Пашута некалькі ўдакладняе раней выказаную думку і гаворыць ужо не толькі пра баяраў, але і больш поўны «беларуска-літоўскі грамадскі сінтэз» [187] як аснову Вялікага княства Літоўскага.

Аналізу прававога становішча сельскага насельніцтва Беларусі ў XV-XVII ст.ст. прысвечаны працы П.Бурдзейкі [188], Т.Забэлы [189], І.Мялешкі [190], Д.Л.Пахілевіча [191], М.М.Улашчыка [192], П.І.Казлоўскага [193]. У іх работах былі прааналізаваны эканамічныя і прававыя адносіны сельскага насельніцтва Беларусі ў XV-XVII ст.ст.

Значны ўклад у даследаванне гісторыі дзяржавы і права Беларусі і Літвы ўнеслі літоўскія гісторыкі і прававеды С.Лазутка, Э.Гудавічус, П.Вайткявічус, С.Вансявічус, Ю.Юргініс, М.Ючас, К.Яблоніс і іншыя.

Эканамічнаму стану гарадоў і прававому становішчу гарадскога насельніцтва Беларусі XV-XVII ст.ст. прысвечаны манаграфіі і артыкулы З.Ю.Капыскага [194], Л.С.Абэццарскага [195], А.П.Трыцкевіча [196], А.М.Карпачова [197], А.П.Ігнаценкі [198], У.І.Пічэты [199], В.Дружыцца [200], А.Будзейкі [201], Т.Забэлы [202] і іншых гісторыкаў. У гэтых працах асвятляецца класавая

структура гарадскога насельніцтва, склад і кампетэнцыя кіраўніцтва ў гарадах Беларусі, узаемаадносіны паміж войтам, бурмістрамі, радцамі і гарадскім насельніцтвам.

Даследаванне крыніц і асобных галін феадальнага права Беларусі ў савецкай гісторыка-прававой літаратуры характарызуецца толькі нямногімі артыкуламі. Сярод іх у першую чаргу трэба адзначыць артыкулы У.І.Пічэты. «Вывучэнне літоўскіх статутаў у навейшай гісторыка-юрыдычнай літаратуры (1918-1940)» і «Літоўскі статут 1529 года і яго крыніцы» [203]. У першым з гэтых артыкулаў аўтар пераканаўча і грунтоўна крытыкуе погляды польскіх гісторыкаў права на крыніцы статутаў і дае кароткі агляд публікацый да 1940 г. У другім – У.І.Пічэта асвятляе гісторыю кадыфікацыі права Вялікага княства Літоўскага да 1529 г., дае агульную характарыстыку Статута 1529 г. і падкрэслівае, што ён «з’яўляўся адначасова і «асноўнымі законамі Вялікага княства Літоўскага», што вызначалі яго дзяржаўны лад і сацыяльнае ўпарадкаванне [204].

Хоць у артыкуле і няма адказу на пытанне пра крыніцы статута, аднак аўтар дае метадалогію і намеціў шляхі вырашэння гэтай праблемы і паставіў шэраг пытанняў, якія дапамогуць будучым даследчыкам статута 1529 г.

Гістарыяграфіі гарадскога права прысвечаны артыкул В.Дружыца «Беларускія месцы ў гістарычнай літаратуры», у якім дадзены крытычны агляд літаратуры пра беларускія гарады і гарадское права, якая выйшла з друку ў 1926 г. [205].

Праблемам кадыфікацыі феадальнага права Украіны прысвечана манаграфія А.П.Ткача «Гісторыя кадыфікацыі дарэвалюцыйнага права Украіны», у каторай асвятляюцца і некаторыя крыніцы права Беларусі. У ёй аўтар дае крытычны агляд літаратуры і крыніц права, дзеючага на Украіне ў XV-XVIII ст.ст., у тым ліку статутаў Вялікага княства Літоўскага, прывілеяў і іншых актаў. Аўтар правільна адзначае, што дзеянне гэтых актаў не спынялася на тэрыторыі Украіны і пасля ўз’яднання яе з Расіяй і

найбольш распаўсюджанымі тэкстамі Статута 1588 г. былі яго пераклады на рускую і польскую мовы, зробленыя ў XVII-XVIII ст. (206). У працы А.П.Ткача значная ўвага нададзена аналізу класавых і саслоўных узаемаадносін, крытыцы рускіх і польскіх гісторыкаў права.

Значную навуковую цікавасць маюць працы па гісторыі права С.І.Барысёнка [207], які робіць шэраг цікавых высноў, у прыватнасці, даследуючы розныя спісы Статута, ён прыйшоў да вываду, што пры карыстанні Статутам у розных дзяржаўных установах, службовыя асобы дапісвалі ў Статут нормы мясцовага права, а таксама новыя пастановы, прынятыя соймамі ці радамі. Усе спісы Статута аўтар адносіў да дзвюх груп – кароткай і шырокай. Кароткія спісы ён лічыў больш старажытнымі. Трэба адзначыць, што з некаторымі яго сцвярданнямі пагадзіцца нельга.

Так, аўтар памыляўся, сцвярджаючы, што Статут 1529 г. быў падрыхтаваны паспешна на працягу некалькіх месяцаў [208]. Хоць вядома, што гэты Статут распрацоўваўся з 1522 па 1529 гг.

Шэраг артыкулаў па гісторыі права Вялікага княства Літоўскага і, у прыватнасці, пра статуты, быў апублікаваны ў Кіеве ў зборніках прац камісіі па вывучэнню гісторыі заходнярускага і украінскага права. У гэтых зборніках былі надрукаваны артыкулы А.Даброва “Права неабходнага спадкування за Літовскім Статутом» (вып. VI., 1929) і інш.

У працах камісіі публікаваліся таксама рэцэнзіі на работы па гісторыі права, змяшчалася крытыка поглядаў гісторыкаў права. У 2-х томнай рабоце І.Чаркаскага “Громадскі (копны) суд на Украіне-Русі XVI-XVIII ст.ст.», сабраны багаты фактычны матэрыял, што адносіцца да гісторыі капных судаў на Беларусі [209]. Разам з тым неабходна адзначыць, што аўтар пры характарыстыцы копных судаў прытрымліваўся поглядаў рускіх гісторыкаў А.Е.Яфіменкі і І.Спрогиса, якія разглядалі копныя суды як пазакласавыя судовыя органы. Да таго ж аўтар, напісаўшы

працу, у асноўным на матэрыялах Беларусі, няправільна адносіць яе толькі да Украіны.

Агляд крыніц феадальнага права Украіны і Беларусі змяшчаецца ў глыбокай па зместу манаграфіі А.І.Пашука «Суд і судочіство на лівобережній Украіне в XVII-XVIII ст.ст.», выдадзенай у Львове ў 1967 г.

Па гісторыі феадальнага права Беларусі выказалі цэлы шэраг каштоўных думак савецкія гісторыкі права, якія даследавалі гісторыю права Расіі і Украіны ва універсітэтах Масквы, Кіева, Харкава і другіх гарадоў. Асаблівай увагі заслугоўвае «Гісторыя дзяржавы і права Украінскай ССР» (т.1, Кіеў, 1987), у якой атрымалі асвятленне і многія праблемы дзяржавы і права Беларусі.

Трэба адзначыць таксама, што пытанні сацыяльнай структуры грамадства, прававога становішча класаў, саслоўеў, асобных груп насельніцтва і дзяржаўнага ладу прама ці ўскосна асвятляліся ў агульнагістарычных працах савецкіх гісторыкаў.

Савецкая гістарыяграфія беларускага права фарміравалася ў цеснай сувязі з працамі рускіх савецкіх гісторыкаў і гісторыкаў права (Б.Д.Грэкава, М.М.Пакроўскага, А.Я.Праснякова, С.В.Юшкова і іншых). Пачатак гістарыяграфіі беларускага права быў пакладзены ў працах У.І.Пічэты і В.Дружыца, напісаных у 1921-1927 гг. Так, у артыкуле У.І.Пічэты «Новыя працы па гісторыі Беларусі», апублікаванай у 1921 г., былі разгледжаны работы польскіх гісторыкаў С.Кутшэбы, В.Камянецкага і іншых. Аўтар адзначаў, што яны напісаны з пазіцыі вялікапольскага шавінізму, аднабаковая на сваіх нацыяналістычных тэндэнцыях [210]. Пытанні гістарыяграфіі Беларусі разглядаліся і ў манаграфіі У.І.Пічэты «Уводзіны ў рускую гісторыю (крыніцы і гістарыяграфія)», выдадзенай у 1922, дзе ён крытыкуе польскіх гісторыкаў за іх шавінізм. Ён лічыў, што найбольш каштоўнымі з'яўляліся працы М.К.Любаўскага, а ўся наступная гістарыяграфія асноўваецца на працах Любаўскага. Заслугоўвае ўвагі таксама гістарыяграфічны агляд, зроблены У.І.Пічэтам,

«Гісторыя Беларусі ў савецкай гістарыяграфіі» [211], у каторай падводзяцца вынікі гістарычнай навукі Беларусі за дваццаць пяць гадоў.

Аналіз гісторыка-прававой літаратуры праведзены ім у артыкуле «Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права XV-XVI ст.ст. у гістарыяграфіі» [212]. У.І.Пічэта даў глыбокі аналіз важнейшых публікацый крыніц і навуковых прац па гісторыі беларускага і літоўскага права. Пытанні гістарыяграфіі статутаў Вялікага княства Літоўскага і іх крыніц асвятляліся У.І.Пічэтам у артыкулах «Вывучэнне літоўскіх статутаў у навейшай гісторыка-юрыдычнай літаратуры» і «Літоўскі Статут 1529 г. і яго крыніцы» [213].

У артыкуле В.Дружыца «Беларускія месцы ў гістарычнай літаратуры» праводзіцца крытычны разбор літаратуры пра органы кіравання і крыніцы права беларускіх гарадоў [214].

Грунтоўны аналіз публікацый дакументаў і гістарыяграфічных работ па феадальнай гісторыі Беларусі дадзены ў кнізе М.М.Улашчыка «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі феадальнага перыяду» [215]. Аўтар паказаў тэндэнцыйнасць падбору матэрыялаў у дарэвалюцыйных публікацыях, іх непаўнату і памылкі. Ён правільна адзначыў, што ў гэтых публікацыях «інтарэсы народаў, што насялялі гэты раён, - беларусаў, літоўцаў і украінцаў – не толькі не ўлічваліся, але і прыкладаліся ўсе намаганні да таго, каб даказаць, што яны ўвогуле не існуюць» [216].

Значным дасягненнем беларускай гісторыка-прававой навукі з'яўляецца выданне Беларускай Савецкай энцыклапедыяй імя Петруся Броўкі Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года. Побач з аўтэнтычным тэкстам самага Статута на беларускай мове змешчаны яго пераклад на рускай мове, вялікі ўступны артыкул, у якім асвятляюцца сацыяльна-гістарычныя ўмовы ўзнікнення Статута, паказана яго значэнне ў галіне філасофскай і грамадска-палітычнай думкі ў Літве і Беларусі, стан прававой культу-

ры таго часу. У дадатку да Статута змешчаны энцыклапедычныя артыкулы, у якіх разгледжана і растлумачана прававая тэрміналогія Статута, яго выданні і прыведзены пералік літаратуры.

Невялікі гістарыяграфічны агляд найбольш значных работ па гісторыі дзяржавы і права Беларусі змяшчаецца ў кнізе Я.А.Юхо «Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі», у якой прасочваецца развіццё гісторыка-прававых даследаванняў пачынаючы з XVI ст. да сярэдзіны васьмідзесятых гадоў XX стагоддзя. Іншых спецыяльных прац па гістарыяграфіі дзяржавы і права Беларусі да цяперашняга часу няма, але ў значнай ступені гэты прабел запаўняецца гістарыяграфічнымі работамі па гісторыі дзяржавы і права Расіі, Украіны і Польшчы. З рускіх гістарыяграфічных работ для даследавання гісторыі дзяржавы і права Беларусі найбольшую цікавасць маюць працы М.П.Загоскіна «Навука гісторыі рускага права. Яе дапаможныя веды, крыніцы і літаратура» (Казань, 1891 г.), М.Ф.Владимирского-Буданова «Обзор истории русского права» (Петраград-Кіеў, 1915 г.), дадзены агляд літаратуры па гісторыі рускага права і ў канцы кнігі змешчаны даволі вялікі ўказальнік літаратуры. Заслугоўваюць увагі «Гістарыяграфічныя эцюды» В.А.Ключэўскага, надрукаваныя у яго кнізе «Неопубликованные произведения» (М., 1883 г.). Кароткія гістарыяграфічнымі даследаваннямі з'яўляюцца працы па агульнай гісторыі дзяржава і права СССР [217].

Больш шматлікімі гістарыяграфічнымі даследаваннямі з'яўляюцца працы па агульнай гісторыі Расіі, якія ўяўляюць навуковую цікавасць і для гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Да ліку іх у першую чаргу адносяцца падручнікі і дапаможнікі па гісторыі Расіі і гісторыі СССР, а таксама асобныя манаграфіі. У 1982 г. быў выдадзены курс лекцый А.А.Шапіры «Гістарыяграфія са старажытных часоў да XVIII стагоддзя». У ім прасочваецца развіццё гістарычнай навукі, пачынаючы са старажытнага Егіпта і розных міфалагічных паданняў да прац А.М.Радзішчава і

пачатку рэвалюцыйнай гістарыяграфіі ў Расіі. Асаблівай увагі заслугоўваюць «Пытанні гістарыяграфіі гісторыі дзяржаўных устаноў дарэвалюцыйнай Расіі» ў кнізе М.П.Ерошкіна «Гісторыя дзяржаўных устаноў дарэвалюцыйнай Расіі» (выданне 2, М., 1968 г.). Аўтар аналізуе працы А.Д.Градоўскага, М.М.Каркунова, І.В.Гесена, М.М.Гернета, В.В.Маўродзіна, А.А.Зіміна і іншых.

У рабоце Л.В.Чарапніна «Утварэнне рускай цэнтралізаванай дзяржавы ў XIV-XV стагоддзях» (М., 1960 г.) змешчана цэлая глава «Гістарыяграфія пытання ўтварэння рускай цэнтралізаванай дзяржавы». У ёй аўтар аналізуе феадальную, дваранскую і буржуазную гістарыяграфію. Затым – працы рэвалюцыйных дэмакратаў В.Р.Белінскага, А.І.Герцена, М.А.Дабралюбава, М.Р.Чарнышэўскага; асобныя параграфы прысвечаны працам класікаў марксізму – ленінізму, крызісу буржуазнай гістарыяграфіі ў перыяд імперыялізму, а таксама працам Г.В.Пляханова, М.А.Ражкова, М.М.Пакроўскага. Найбольш поўна выкладзена савецкая гістарыяграфія (стар.106-139). У ёй аналізуецца праца А.І.Праснякова, М.К.Любаўскага, С.Б.Весялоўскага, С.В.Бахрушына, С.В.Юшкова, А.М.Насонава, В.В.Маўродзіна, Б.А.Рыбакова і іншых вучоных.

З дасавецкіх гістарыяграфічных работ заслугоўвае ўвагі праца В.С.Іконнікава «Вопыт рускай гістарыяграфіі», тт. 1-2. (Кіеў, 1891-1908).

Гістарыяграфія гістарычнай навукі ў Беларусі найбольш поўна асвятлена ў кнізе З.Ю.Капыскага і В.В.Чапко «Гістарыяграфія БССР. Эпоха феадальзму» (Мн., 1986). Аўтары ўсю гістарыяграфію Беларусі дзеляць на тры перыяды: першы – дасавецкі, другі – ад 1921 г. да 1945 г., трэці – пасляваенныя гады. Кніга змяшчае глыбокія навуковыя ацэнкі прац А.В.Турчыновіча, М.А.Каяловіча. Аўтары правільна адзначаюць, што «метадалагічныя асновы канцэпцыі Каяловіча зрабілі выклад гісторыі Заходняй Расіі штучным, супярэчлівым... Як у метадалогіі, так і ў методыцы Каяловіча праявіліся тыповыя рысы абмежава-

насці, суб'ектыўна-ідэалістычнай, адкрыта клерыкальнай накіраванасці дваранскай гістарыяграфіі» [218]. Глыбокая навукова-крытычная ацэнка дадзена і іншых гістарычных прац, у якіх асвятлялася агульная гісторыя беларускага краю і яго народа ў працах дваранскіх гісторыкаў.

Разглядаючы перыяд буржуазнай гістарыяграфіі, аўтары асноўную ўвагу надалі працам М.Ф.Уладзімірскага-Буданава, М.В.Доўнар-Запольскага, М.К.Любаўскага, Ф.І.Леантановіча, У.І.Пічэты. Аўтары справядліва адзначаюць, што буржуазная гістарыяграфія другой паловы XIX і пачатку XX ст. «прыкметна пашырае прадмет даследавання, звяртаючыся да аграрнай гісторыі» [219]. Аднак крытыка прац М.В.Доўнар-Запольскага, М.К.Любаўскага і іншых з пазіцый савецкай ідэалогіі часта была не аб'ектыўнай.

Пры даследаванні гістарыяграфіі савецкага перыяду аўтары, аддаючы даніну мінулай традыцыі, зыходзяць з таго, што адзіна правільнай канцэпцыяй з'яўляецца марксісцка-ленінская, а ўсе астатнія — памылковымі. Яны лічаць, што цалкам памылковай з'яўляецца ацэнка Вялікага княства Літоўскага як «Літоўска-Беларускай» дзяржавы [220] і лічаць, што Шчарбакоў пераканаўча даказаў на фактах і «развянчаў уяўленне нацыяналістаў пра XVI стагоддзе як пра «залаты век» для Беларусі».

Разглядаючы гістарычныя работы па асобных накірунках навукі, у кнізе выдзяляюцца працы па аграрнай гісторыі, прававому становішчу насельніцтва, грамадска-палітычным жыцці і ідэйнай барацьбе. Такое драбленне гістарыяграфіі дазволіла аўтарам больш поўна прааналізаваць работы па розных галінах гістарычнай навукі, раскрыць метадалогію і методыку многіх прац гісторыкаў [221].

Даследаванню беларускай савецкай гістарыяграфіі прысвечана манаграфія Э.Г.Юфе «З гісторыі беларускай вёскі» (1990). У ёй аналізуецца савецкая гістарычная літаратура, прысвечаная даследаванню сацыяльна-эканамічнага грамадства: феадалаў і сялян. Падводзячы

вынік сваіх гістарычных даследаванняў, Э.Юфе палемізуе з беларускім пісьменнікам В.Быкавым, які пісаў, што «на семідзесятым годзе суверэннага існавання рэспубліка не мае сваёй гістарыяграфіі, бо амаль усё, што выдавалася пад грыфам Інстытута гісторыі АН БССР, з'яўляецца па сутнасці прафанацыяй гістарычнай навукі», згаджаецца з ім, што вульгарны сацыялагізм, грэбаванне фактамі, падладжванне пад модныя ў розныя часы афіцыйнай канцэпцыі, абясцэньваюць нават лепшыя гістарычныя працы [222].

Першымі бібліяграфічнымі працамі пра крыніцы права Вялікага княства Літоўскага, выдадзенымі на польскай мове, былі кнігі Тадэуша Чацкага «Пра літоўскія і польскія правы, іх дух, крыніцы і рэчы, якія змяшчаюцца ў першым Статуце, выдадзеным для Літвы ў 1529 годзе» (т.1-2, 1800-1801 гг.) і Самуэля Ліндэ «Пра Літоўскі Статут» (1816 г.). У другой палове XIX ст. пачалася работа К.Эстрэйхера па стварэнню фундаментальнай «Бібліяграфіі польскай», першы том каторай выйшаў у свет у 1870 г. Яго праца была працягнута сынам Станіславам і ўнукам Карлам. Да 1951 г. было выдадзена 34 тамы польскай бібліяграфіі. Спецыяльным даследаваннем гістарыяграфіі па праву з'яўляецца кніга А.Сулігоўскага «Польская прававая бібліяграфія XIX і XX ст.ст.» [223]. Багатыя бібліяграфічныя звесткі змяшчаюцца ў двух тамах «Гісторыі дзяржавы і права Польшчы да 1795 г.». Аўтарам першага тома з'яўляецца Ю.Бардах, другі напісалі З.Качмарык і Б.Лесянадорскі (Варшава, 1957). Акрамя таго, каштоўныя гістарыяграфічныя звесткі змяшчаюцца ў працах польскіх гісторыкаў права Я.Бандке, С.Кутшэбы, А.Ветуляні, С.Пташыцкага і іншых, а таксама ў «Гісторыі Польшчы» [224] і польскай энцыклапедыі.

3.2. Навейшыя даследаванні

Карэнныя перамены, ажыццяўленыя ў дзяржаўным ладзе Беларусі пасля прыняцця 27 ліпеня 1990 г. Дэкларацыі «Аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР» і спынення існавання Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэс-

публік выклікалі неабходнасць больш інтэнсіўнай і ўсебаковай распрацоўкі гісторыі дзяржавы і права рэспублікі. Адмена цензуры і рознага роду абмежаванняў у даследаванні і выданні аб'ектыўных гістарычных прац садзейнічала таму, што на працягу 1990-1998 гадоў апублікаваны як новыя, так і раней недрукаваныя гістарычныя працы. У першую чаргу трэба адзначыць выдадзеную калектывам аўтараў Інстытута гісторыі АНБ «Нарысы гісторыі Беларусі» ч.1 (Мн., 1994), ч.2.(Мн.1995), у якіх выкладаюцца і некаторыя пытанні гісторыі дзяржаўнага ладу і дзяржаўных устаноў. Так, у раздзеле 2 часткі 1 ёсць параграф «Беларуская дзяржаўнасць у раннім сярэднявеччы». Аўтары гэтага раздзела гавораць пра дзяржаўнасць пачынаючы з X ст., відаць, меркуючы, што да гэтага часу ў насельніцтва Беларусі не было дзяржаў, а народ знаходзіўся на «стадыі дзікасці», што не адпавядае рэчаіснасці. Значная ўвага гісторыі дзяржавы ўдзелена ў раздзеле 3, у якім асвятляецца гісторыя Вялікага княства Літоўскага з XIII да першай паловы XVII ст.

У энцыклапедычным даведніку «Мысліцелі і асветнікі Беларусі» (1995) змешчаны артыкулы пра выдатных палітычных, грамадскіх і навуковых дзеячоў Беларусі са старажытных часоў да пачатку XX ст. у тым ліку і пра людзей, што мелі непасрэднае дачыненне да гістоыі дзяржавы і права Беларусі.

Значную цікавасць для гісторыі дзяржавы і права Беларусі мае «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» ў шасці тамах. Першы том выйшаў з друку ў 1993 г. У ёй даволі грунтоўна асвятляюцца многія пытанні гісторыі дзяржавы і права: юрыдычныя паняцці, асобныя заканадаўчыя акты, важнейшыя дзяржаўныя паняцці, важнейшыя дзяржаўныя ўстановы, судовыя органы, біяграфіі найбольш вядомых дзяржаўных дзеячоў.

Заслугоўвае ўвагі «Гісторыя Беларусі. Кароткі нарыс» (у 5-ці частках), выдадзеная ў 1993 г., у выглядзе вучэбнага дапаможніка для ваеннаслужачых узброеных сіл Рэспублікі Беларусь. У яго падрыхтоўцы ўдзельнічалі ву-

чоныя Інстытута гісторыі АНБ Штыхаў І.В., Лойка П.А., Капыскі З.Ю., Сагановіч Г.М., Емельянчык В.П. і іншыя, а таксама гісторыкі падпалкоўнікі Нікулін Я.І., Скомскі М.І., Хамянкаў У.К., Шошын У.М. Выдадзены ён пад рэдакцыяй дактароў гістарычных навук М.П.Касцюка і М.В.Біча. У першай частцы дапаможніка асвятляюцца дзяржаўны і грамадскі лад старажытных дзяржаў, што існавалі на тэрыторыі Беларусі ў Х-ХІІІ ст.ст. У другой частцы – гісторыя Беларускі-літоўскай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага. У наступных частках гісторыя Беларусі ХІХ і ХХ ст.ст.

Т.І. Доўнар і В.А. Шаўкапляс у 1993 г. выдалі вучэбны дапаможнік «Дзяржава і права Беларусі ў ХІV-ХVІ стагоддзях», у якім у сціслай форме асветлены галоўныя моманты грамадскага і дзяржаўнага ладу Беларусі ў ХІV-ХVІ ст.ст. і ахарактарызаваны асноўныя помнікі права. Гэтыя ж аўтары апублікавалі «Крымінальнае права феадальнай Беларусі» (ХV-ХVІ ст.ст.). Мн., 1995.

Затым у 1995 г. Т.І. Доўнар надрукавала манаграфію «Грамадзянскае права феадальнай Беларусі ХV-ХVІ ст. ст.», у якой у сціслай форме выкладзены грамадскія праваадносіны ў феадальным грамадстве, асноўныя палажэнні рэчавага, абавязальнага і спадчыннага права. Навуковай распрацоўцы шлюбна-сямейнага феадальнага права Беларусі прысвечана манаграфія Г.Дзёрбінай «Права і сем'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу», выдазеная ў 1997 г. Гэтая кніга з'яўляецца першым грунтоўным даследаваннем у беларускай дзяржаўна-прававой навуцы па гісторыі прававога рэгулявання шлюбна-сямейных і звязаных з імі адносін. У ёй разглядаюцца асноўныя тэндэнцыі развіцця навукі права, узаемасувязі беларускага права з агульнаеўрапейскім.

У кнізе «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах», выдадзенай А.Ф.Вішнеўскім і Я.А.Юхо ў 1998, прыведзены ўрыўкі з прац Герадота, В.М.Тацишчава, старажытных летапісаў, хронік, міжнародных дагавораў і іншых прававых актаў, пачынаю-

чы са старажытных часоў да нашых дзён. Увесь матэрыял у кнізе падзелены на шэсць раздзелаў: 1. Старажытная гісторыя Беларусі; 2. Вялікае княства Літоўскае; 3. Рэч Паспалітая – канфедэратыўная дзяржава Вялікага княства Літоўскага і Каралеўства Польшчы; 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі; 5. Савецкі перыяд беларускай дзяржаўнасці; 6. Абвяшчэнне і станаўленне суверэннай Рэспублікі Беларусь.

Гісторыя распрацоўкі статутаў, іх класавая і сааслоўная накіраванасць, а таксама прававыя і грамадскія погляды Ф.Скарыны былі прадметам даследавання ў артыкулах І.А.Юхо [225] і ў кнігах «Правовое становішча насельніцтва Беларусі ў XVI ст.» (Мн., 1978), «Крыніцы баларуска-літоўскага права» (Мн., 1991), «Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі» (1992).

Дзяржаўна-прававыя адносіны Вялікага княства Літоўскага з Польшчай і характар уній даследаваліся ў артыкуле І.Юхо «Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай» [226]. Аўтар выявіў памылкі і ідэіную беспадстаўнасць тых гісторыкаў, якія імкнуліся даказаць уяўную перавагу каталіцкай Польшчы над Вялікім княствам Літоўскім і абгрунтаваць яго нежыццяздольнасць. У артыкуле паказваецца таксама рэакцыйная і антынародная сутнасць каталіцкай прапаганды.

Аналізу судаў, што дзейнічалі на Беларусі ў канцы XVIII – першай палавіне XIX ст., прысвечана кніга В.Шаўкапяс «Судовыя органы ў Беларусі» (Мн., 1997 г.). Асноўная ўвага надаецца структуры і кампетэнцыі павятовых, галоўных і межавых судаў.

Кароткі выклад гісторыі дзяржавы і права Беларусі змяшчаецца ў вучэбным дапаможніку, публікаваным Сокалам С.Ф. «Гісторыя дзяржавы і права БССР» (Мн., 1989). Асноўнае месца ў ім займае грамадска-палітычны лад, пачынаючы са старажытных і дзяржаў-княстваў і да становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі.

У 1992 г. была пераведзена кніга В.Ю.Ластоўскага «Кароткая гісторыя Беларусі», якая была надрукавана

аўтарам у 1910 г. і з'яўлялася бібліяграфічнай рэдкасцю. У ёй аўтар асвятляе гісторыю Беларусі са старажытных часоў, мяркуючы, што насельніцтва Беларусі перасялялася з-за Дуная. Некалькі адметна ад польскіх і рускіх гісторыкаў ён выкладае гісторыю вялікіх князёў Літоўскіх. Жыгімонтам першым ён называе Жыгімонта Кейстутавіча, а Жыгімонта Казіміравіча старога – другім, хоць у рускай і польскай гістрыяграфіі ён называецца першым. Аўтар адзначае, што Рэфармацыя на Беларусі парушыла ўсе звычаі і традыцыі народа, садзейнічала ў канчатковым выніку распаўсюджванню каталіцызму.

Для высвятлення паходжання княжацкай дынастыі Віценьчаў-Гедзімінавічаў вельмі важным навуковым даследваннем з'яўляецца кніга П.Урбан «Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў» (1994 г.).

Пра найбольш выдатных вучоных, дзяржаўных і палітычных дзеячоў Беларусі расказваецца ў кнізе «Сыны і пасынкi Беларусі», выдадзенай у Мінску ў 1996 г. Укладальнік С.Вбарыс.

Заслугоўваюць увагі школьныя падручнікі па гісторыі Беларусі П.А.Лойкі для 7-га класа і Г.В.Штыхава кн. 1-ая і Г.Галенчанкі і П.Лойкі кн. 2-ая для 10-га класа, у якіх ёсць звесткі пра феадальную дзяржаву і права.

Некаторыя праблемы дзяржаўнага ладу Беларусі Х-ХVI ст.ст. атрымалі асвятленне ў працах М.Ермаловіча «Па слядах аднаго міфа» (1989), «Старажытная Беларусь. Полацкі і Навагародскі перыяды» (1990), «Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд» (1994). У першай з гэтых кніг аўтар пераканаўча даказаў, што Вялікае княства Літоўскае было ўтворана не ў выніку ваенных захопаў, а ў выніку мірнага аб'яднання беларускіх і літоўскіх княстваў у адзіную феадальную дзяржаву, што заснавана на прынцыпе суверэнітэту-васалітэту. У другой асвятляюцца асноўныя моманты дзяржаўнага ладу і палітычнага жыцця Полацкага княства і іншых крывіцкіх і дрэгавіцкіх дзяржаў-княстваў. У трэцяй – абгрунтоўваецца паходжанне вялікіх князёў літоўскіх з князёў полацкай дынастыі, даследуюцца

міжнародныя адносіны Вялікага княства Літоўскага з суседнімі дзяржавамі, а таксама палітычная барацьба ўнутры дзяржавы.

Грамадска-палітычным поглядам А.Т.Касцюшкі і ваенным дзеянням пад час паўстання 1794 г. прысвечаны брашура Я.Юхо «За вольнасць нашу і вашу» (Мн., 1990) і кніга У.Емельянчыка «Паланез для касінераў» (Мн., 1994).

Многія пытанні гісторыі дзяржавы і права Беларусі XVI ст. асвятляюцца ў кнізе П.А.Лойкі «Гісторыя Беларусі» (1993). Асабліва гэта тычыцца главы 1 «Палітычнае становішча Беларусі», у якой паказана структура і кампетэнцыя органаў дзяржаўнай улады, звярнута ўвага на «златы век» беларуска-літоўскай дзяржавы і яе заканадаўчыя акты.

Для вывучэння гісторыі дзяржавы і права Беларусі значную цікавасць маюць працы В.Ф.Голубева «Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII ст.ст.» (1992 г.), Г.М.Сагановіча «Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI-XVII ст.ст.» (1994), а таксама манаграфіі і артыкулы А.П. Грыцкевіча, С.А.Падокшына, С.Ф.Сокала, С.Тарасова, У.Арлова, В.Чаропкі і іншых гісторыкаў і літаратараў. Акрамя таго, артыкулы і гістарычныя дакументы па гісторыі дзяржавы і права публікуюцца ў часопісах «Спадчына», «Беларускі гістарычны часопіс», «Полымя», «Неман», «Крыніца» і інш.

Усё гэта сведчыць пра тое, што ў апошні час створаны спрыяльныя ўмовы для развіцця навукі гісторыі дзяржавы і права Беларусі і распрацаваныя многія раней «белыя плямы» гісторыі нашай дзяржаўнасці.

* * *

Кароткі агляд работ па гісторыі дзяржавы і права Беларусі, існуючы сёння, дазваляе зрабіць выснову, што на цяперашні час ёсць значная колькасць навуковых даследаванняў, выкананых беларускімі, рускімі і польскімі вученымі. Аднак сёння яшчэ няма комплексных фундаменталь-

ных прац па гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Так, толькі часткова даследаваны крыніцы права і прававое становішча розных сацыяльных груп і класаў насельніцтва, мала ўвагі надавалася дзяржаўнаму праву, ледзь толькі было закранута вывучэннем грамадзянскае і сямейнае права. Амаль няма работ па судовай сістэме і працэсуальнаму праву. Хоць вядома, што больш чым тысячагадовая гісторыя нашага дзяржаўнага жыцця і высокая прававая культура народа на працягу многіх стагоддзяў зусім не ўступалі перадавым сістэмам права.

Вывучэнне і папулярызацыя гістрычных ведаў пра беларускую дзяржаўнасць і права спрыяльна ўплываюць на адраджэнне культуры, на павышэнне нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Па выказванні М.М.Карамзіна «Гісторыя ў некаторым сэнсе ёсць свяшчэнная кніга народаў: галоўная, неабходная; лустэрка іх быцця і дзейнасці...тлумачэнне цяперашняга і прыклад будучага» [227].

Заўвагі

1. Самы страшны тэзіс, які знішчыў усю нашу гісторыю, -- гэта тэзіс аб бездзяржаўнасці Беларусі. Звязда. № 178. 4.09.1992 г.
2. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград. 1972. С. 213.
3. Бердяев Н. Смысл истории. М. 1990. С. 20.
4. Татищев В.Н. История Российская. Т. 1. М. Л., 1962. С. 108-110.
5. Платон. Сочинения в трех томах. Т.3. Ч.1. М., 1971. С. 548.
6. Цитирую по книге: Лесной С. Русь, откуда ты? Основные проблемы истории древней Руси. Виннипег. 1964. С. 83.
7. Шафарчик П. И. Славянские древности. М., 1848. Т. 1. Кн. 1. С. 104.
8. Забелин И. История русской жизни с древнейших времен, Ч. 1. второе изд. М., 1908. С. 459.
9. Шафарик П. И. Славянские древности . Т. 1. Кн.. 1. М., 1848. С. 315.
10. Там же. Т.2. Кн. 1. С. 165.
11. Там же. Т. 2. Кн. 3. С. 213-214.
12. Там же. Т. 2. Кн. 1. С. 84.
13. Там же. Т. 1. Кн. 1. С. 349.
14. Шафарик П.И. Славянские древности. Т. 2. Кн. 1. М., 1848. С. 192-229.
15. Лесной С. Русь, откуда ты? Основные проблемы истории древней Руси. Виннипег. 1964. С. 43.
16. Полное собрание русских летописей. Т. XV. М. 1965. С. 500.
17. ПСРЛ. Т. XXV. С. 322.
18. Сергеевич В.И. Руския юридическия древности. Т. 1. СПб. 1890. С. 89.
19. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. М. - Л. 1956. С. 179-180.
20. Черепнин Л.В. Образование русского централизованного государства в XIV-XV веках. М. 1960. С. 18.
21. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л. 1979. С. 12.
22. Полное собр. рус. лет. Т. 2. М. 1962. С. 340.
23. Там же. Т. 9. М. 1965. С. 172.
24. Никольский Н. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб., 1892.

25. Коршунаў А.Ф. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн. 1959. С. 73-81.
26. Там же. С. 32.
27. Татищев В.Н. История Российская. Т. IV. М. - Л., 1964. С. 251.
28. Коршунаў А.Ф. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн. 1959. С. 37.
29. Полн. собр. рус. летописей. Т. 32. М. 1973. С. 20.
30. Там же. С. 155.
31. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X--XVII века. Л., 1973; Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. Л., 1940; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб. 1908.
32. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М. - Л. 1936.
33. Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. Мн. 1988. С. 136.
34. Там же. С. 100.
35. Там же. С. 138.
36. См. Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии. Минск. 1973. С. 50-89.
37. Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Колачковым. Книга вторая, половина вторая, отделение 5, сочинение Михалона Литвина. М., 1854, С. 47-49.
38. Там же. С. 49.
39. Там же. С. 41.
40. Там же. С. 35.
41. Там же. С. 37-39.
42. Александровіч Я. (Юхо И.А.) Міхайла Цішкевіч. -- Полымя, 1968, №4. С. 251-252.
43. Будный С. О советской власти. Цит. по книге "Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии». Минск, 1962. С. 76.
44. Там же. С. 77.
45. Там же. С. 77.
46. Юхо И.А., Сокол С.Ф. Социально-политические и правовые идеи. В книге: «Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии». Минск, 1973, С. 75.
47. Там же. С. 77.
48. Там же. С. 78.

49. Саверчанка І.В. Канцлер Вялікага княства. Мн., 1992.
50. Раздел XIV, арт. 9.
51. Żywotł Lwa Sapiehy. Sanok. 1855. S. 103.
52. Статут Великого княжества Литовского 1588 г. Мн., 1989. С. 47.
53. Kryszpin Jędrzej. Statecznosc umystu abbo nauka polityczna o statecznej cierpliwosci pod czas Zlych czasow. Warszawa. 1769.
54. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Мн., 1962. С. 302.
55. История Польши. В трех томах. Т. I. М., 1954. С. 286.
56. Татищев В.Н. Избранные произведения. Л., 1979, С. 87.
57. Татищев В.Н. История Российская, Т. I. М. - Л., 1962, С. 356-357.
58. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 2. Вып. 1. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М., 1939, С. 7, 44-46.
59. Татищев В.Н. История Российская. Т. IV. М. - Л., 1964, С. 329.
60. Татищев В.Н. История Российская, Т. V. М. - Л., 1965, С. 27.
61. Беляев И.Д. Очерк истории Северо-Западного края России. Вильна, 1867. С. 49-50.
62. Татищев В.Н. Избранные произведения. Л. 1979. С. 146, 153-327.
63. Татищев В. Н. История Российская Т. I. М, - Л 1962. С. 360.
64. Narbut K. Logika. Czyli rozważania i rozsadzania rzeczy nauka według ktorej ma we wszystkim prawdy dochodzić i strzedz się fałszu, zebrana przez x, Kazimierza Narbuta szkół pobożnych w, Wilnie w drukarni I.K. Mci i Rzeczypospolitej, XX. szkół pobożnych, R.1769.
65. Z filozofii wybrane zdania, które najjaśniejszemi Stanisławowi Augustowi królowi polskiemu, Wielkiemu xiążęciu Litewskiemu, ruskim, mazonieckim, żmudrkiemu, kijowskiemu, wotyńskiemu, podolsk., podlaskiemu, inflan., smoleń., siewierskiemu y czernichowskiemu przypisane. Dowodzili i utrzymywali publicznie Stefan Wereszczaka, Podczasz. W-dztwa Nowogr., Stanisław Iodlewski, Stolnik W-dzftwa Brzeskiego uczacy się Filozofii w Konwikcie Szlacheckim Wileńskim XX Scholarum Piarum pod nauczycielem Kazimierzen Narbutten tegoż zakonu. W Wileńie w drukarni I.K. Mci i Rzeczypospalitej Sohol. Piar. R. 1771.
66. Там же. Teza XXIII ...
67. Дубровский В. В. Казимир Нарбут. Мн., 1979. С. 111.
68. Там же. С. 109.

69. Stojnowski H. Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów Wilno 1785.
70. Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии. Мн., 1973. С. 221.
71. Стройновский И. Наука права природного, политического, государственного хозяйства и права народов. СПб. 1809. С. 96.
72. Chreptowicz J. Prawo natury. Warszawa. 1814. S. 40.
73. Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chadkiewiesa ... Warszawa. 1781.
74. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. I. М. 1956. С. 300-302.
75. Там же. С. 322.
76. Там же. С. 341.
77. Там же. С. 347.
78. Kollortaj H. Porsader fizyczno-moralny... Kraków. 1810.
79. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М. 1956. С. 503.
80. Там же. С. 506-507.
81. Ostrowski T. Prawo cywilne... Warszawa. 1784. и 1787.
82. Ostrowski T. ... 1797-1802.
83. Латышонак А. Народзіны беларускай нацыянальнай ідэі. Спадчына. N1. 1992. С. 9-11.
84. Ostrowski T. Prawo Kryminalne Angielskie..., Т. 1-2. Warszawa. 1786.
85. Czacki T. O litewskich i polskich prawach... Т. 1-2. Kraków. 1861.
86. Czacki T. ... S. 53.
87. Там же. S. 63-64.
88. Linde S.B. O statucie litewskim... Warszawa. 1816.
89. Linde S.B. O statucie litewskim ... S. 156.
90. Rakowiecki J. Prawda Ruska... Т. 1-2. Warszawa. 1820-1822.
91. Там же. С. 252.
92. Загоскин Н.П. История права русского народа. Казань, 1899. С. 100.
93. Данилович И. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские Статуты. В кн. Юридические записки, издав. П. Редкиным, Т. I. М., 1841; Данилович И. О литовском Статуте, Ж.М.Н.П. 1938, N2; Он же. О литовских летописях, Ж.М.Н.П., 1840, N 11.

94. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира. Киев, 1884. С. 166.
95. Bardach J. Wactaw Alekzander Maciegowski i jego wspolczesni. Warszawa. 1971. S. 119.
96. Биографический словарь... С. 169-170.
97. Коялович М. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884. С. 16-17.
98. Данилович И. О литовских летописях. ЖМНП. 1840. N 11. С. 114.
99. Jaroszewicz J. Obraz Litwy... Cz. 1-3. Wilno. 1844-1845.
100. Narbut T. Dzieje starozytne narodu litewskiego TT. 1-9. Wilno. 1835-1841.
101. Narbut T. Pomniki do dziejow litewskich... Wilno. 1846.
102. Lelewel J. Dzieje Polski potoczny sposobem opowiedziane. Warszawa. 1961. S. 48-49.
103. Там же. с7 116.
104. Каратынські В. Твори. Некалькі падрабязнасцей пра сям'ю, месца знаходжання і маладосць Адама Міцкевіча. Мн. 1981. С. 82-94.
105. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. Т. 2. М. 1956. С. 250, 268.
106. Там же. С. 285.
107. Там же. С. 287-289.
108. Ст. IV. конституции.
109. Мицкевич А. Крестьяне. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. М., 1956. Т.2. С. 371.
110. Довнар-Запольский М.В. Основы государственности Белоруссии. Нёман. N 3. 1990. С. 138-139.
111. Турчинович О. В. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен. СПб. 1857.
113. Коялович М. О. Лекции по истории Западной России. СПб., 1864, Он же. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884.
113. Иванишев Н.Д. Сочинения, Киев, 1876.
114. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Кн. 1-8. СПб., 1903-1906.
115. Антонович В.В. Очерк истории Вел. кн. Литовского до половины XV ст. Киев, 1877; Он же. Исследование о городах в Юго-Западной Руси по актам 1432-1798 гг. Киев, 1870.

116. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868; Он же. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. Киев, 1892.
117. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории Русского права. Издание 7. Петроград-Киев, 1918, С. 2.
118. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. СПб., 1868; Он же. Формы крестьянского землевладения в Литовско-русском государстве XVI в. Киев, 1892; Он же. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. Киев. 1891; Он же. Поместья Литовского государства. Киев. 1889; Он же. Черты семейного права. Киев, 1890; Он же. Церковные имущества в Юго-Западной России в XVI веке. Киев, 1907.
119. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право... СПб., 1868. С. 2.
120. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. 7. Петроград-Киев. 1915. С. 13, 19, 20.
121. Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий. Киев, 1863; Он же. Русская Правда и Литовский Статут. Киев. 1865; Он же. О значении верви по Русской Правде и Полоцкому статуту. -- ЖМНП, 1867, N 4; он же. Задружно-общинный характер политического быта древней России. -- ЖМНП, 1874, N 7; Он же. Очерки истории Литовско-русского права. СПб, 1894. Он же. Источники русско-литовского права. Варшава, 1894; он же. Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве. - ЖМНП. 1907, N 5 и 6; Он же. Литовские господа и центральные органы управления до и после Люблинской унии. Юрид. зап. Демидовского юридич. лица 1908, вып. 1. Он же. Областное управление в Великом княж. Литовском до и после Люблинской унии. Юрид. зап. Демидовского юридич. лица. 1908, вып. II и 1909, вып. 1.
122. Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право. Киев, 1904.
123. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону, 1916. С. 6.
124. Довнар-Запольский М.В. Основы государственности Белоруссии. Неман. N 2. 1990. С. 139.
125. Там же. С. 132.
126. Копынский З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР. Эпоха феодализма. Мн., 1986. С. 44.
127. Там же. С. 37.

128. Костомаров Н.И. Начало единодержавия в древней Руси. "Исторические монографии и исследования Н.Костомарова". Т. XII. СПб. 1872. С. 13-152.
129. Там же.
130. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Т. 1-3. М. 1990-1992.
131. Сергеевич В.И. Русские юридические древности. Т. I. СПб. 1890. С. 1.
132. Там же. С. 89.
133. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. Изд. 3. СПб. 1910.
134. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 3. М. 1915. С. 1.
135. Советская культура. 01.09.1990. С. 15.
136. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. 1961. С. 443.
137. Korowicki A. Proces cywilny litewski. Wilno. 1826.
138. Новаковский М.М. Очерк судоустройства и гражданского процесса по бывшим Статуту Литовскому и конституциям. СПб., 1863.
139. Сапунов А.П. Исторический очерк Витебской Белоруссии. Витебск, 1911; Он же. Витебская старина. Т.Т. 1,4,5. Витебск. 1883-1888.
140. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев. 1901; Он же. Очерк по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905.
141. Следует сказать, что В.И. Пичета, который начал свою научную деятельность как либеральный буржуазный ученый после Великой октябрьской социалистической революции перешел на научные основы советской исторической науки, поэтому более подробный анализ трудов В.И.Пичеты будет дан в разделе советской историографии.
142. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т. II, вып. 1. Западная Русь и Литовско-русское государство. М., 1939.
143. Там же. С. 7.
144. Теличенко И. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода законов. Киев. 1888.
145. Миллер Д. Очерки по истории и юридического быта Малороссии. Харьков. 1895.
146. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв. Одесса. 1911.

147. Maciejowski W.A. Historia prawodawstw stowianskich. Wyd. t.l. Warszawa. 1832. S.X.
148. Maciejowski W. Historya prawodawstw... Wyd.2 t.V. Warszawa. 1865. S. 2.
149. Мацевский В. История славянских законодательств. Т. 1-2. М.. 1858-1860.
150. Lewicki A. Pjwstanie Swidrygielly. Krakow. 1892.
151. Wolf J. Kniaziewie Zilewzko-Ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa. 1895.
152. Halecki. O. Diefe unji Jagielljnskiej. Krakow. t.t. 1-2. 1919-1920.
153. Jablonowski A. Kniazionze litewsko-ruscy. Warszawa. 1895.
154. Jezitrski E. Jadwiga i Jagiello. Warsawa. 1934.
155. Kamienski W. Genera panstwa Litewskiego. Warszawa. 1915.
156. Kolanski L. Zygmunt August wielki ksiazie Litwy do roku 1548. Lwow. 1913.
157. Prochazka A. Krol Wladyslaw Jagiello. Krakow. 1908.
158. Korzon T. Organizacja wojskowa Litwy wokresie Jagiellonskim. Wilna. 1909.
159. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski. T.2. Litwa. Lwow-Wazsawa. 1914.
160. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski. T. 2.S. 172.
161. Kutrzeba S. Historya zrodel dawnego prawa. T. 1-2, L.-W.-K. 1925-1926.
162. Kutrzeba S. i Sernkowicz W. Akta unji. 1932.
163. Adamus J., Ehrenkrentz S., Fraszycy S.
164. Adamus J. Panstwo litewskie w latach 1386-1398. Wilno. 1932. Tenze/ Z Zagadnien prawa litowskiego. Pamientnik hist. prawny Lwow. 1926.
165. Balser O. Unia hordelska Rocznik Akad. Um. Krakow. 1913.
166. Balzer O. Historja ustroju Polski. Lwow. 1906.
167. Balzer O. Tradycja dziejowa unji polsko-litewskiej. L.-W. 1919.
168. Halecki O. Dieje unii Jagiellonskiej. T.T. 1-2. Krakow 1919-1920.
169. Kutzeba S. Polska i Litwa w rozwoju dziejowym. Krakow. 1913.
170. Historia Polski. tt. 1-3. War. 1957-1963.
171. Historia panstwa i prawa Polski do roku 1795. t. 1-2. War. 1957.
172. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego ks. Litewskiego XIY-XYII w. Warszawa. 1970.
173. Bardach J. Staty litewskie-pomniki prawa doby odrodzenia. Dzieje kodyfikacji prawa. Karpacz. 1974.

174. Bardach J. Wacław Altkšander Maciejowski i jego współczesni. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. 1971.
175. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań. 1988.
176. Бардах Ю., Леснодворский Б., Пиетрочак. М., История государства и права Польши. М., 1980.
177. Lownaiński H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. Warszawa. 1957.
178. Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław-Warszawa-Kraków. 1967.
179. Библиография всех опубликованных работ В.И. Пичеты приводится в Ученых записках института славяноведения, т. 1. 1949 С. 35-54.
180. Пічэта У. Гісторыя Беларусі. Ч. 1. М.-Л., 1924; Он же. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. Ч. 1. Минск. 1927.
181. Пичета А. И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. М., 1961. С. 413
182. Там же. С. 370.
183. Там же. С. 411.
184. Там же. С. 412
185. Ігнатаўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Менск. 1926, С. 1-170.
186. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 7, 365.
187. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. М., 1972. С. 299.
188. Бурдейка А. Земляўласнік і земляроб па Літоўскаму Статуту 1566 г. Працы Бел. Дзярж. ун-та. Менск, 1927, N 14-15. С. 126-138.
189. Забела Т. Землеўласнік і земляроб па Літоўскаму Статуту 1588 г. Працы Бел. Дзярж. ун-та. Менск. 1928. N 21. С 152-171.
190. Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII-XVIII вв.) Мн., 1975.
191. Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. Львов, 1957; Он же. Крестьяне-слуги в Литве и Западной Белоруссии в XVI-XVII вв. Науков. зап. Львівський ун-т. Т. 36, вып. 7, 1955.
192. Улащик Н.Н. Кобринская экономия после проведения волочной померы. Ученые записки ин-та Славяноведения. Т. IV. М., 1957.

193. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв. Минск, 1969.
194. Копыцкий З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. Минск, 1975; Он же. Экономическое развитие городов Белоруссии. Минск, 1966. Он же. Из истории общественно-политической жизни городов Белоруссии в XVI-первой половине XVII вв. Труды ин-та истории АН БССР, вып. 3, 1958; Он же. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV -первой половине XVII в.), "Советское славяноведение", 1972, N 5, С. 36-41.
195. Абецедарский Л.С. Торговые связи Белоруссии с русским государством (Вторая половина XVI - первая половина XVII вв.) "Ученые записки". Бел. гос. ун-т, вып. 36. Вопросы истории БССР. Минск. С. 3-42.
196. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. Минск. 1975.
197. Карпачев А.М. Самоуправление городов Белоруссии по "Магдебургскому праву" во второй половине XVII-XVIII ст. Весці АН БССР, серія грамадскіх навук. 1969, N 2.
198. Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII вв. Минск, 1963.
199. Пичета В.И. Полоцкая земля в начале XVI в.; Он же. Эпоха городского хозяйства в Белоруссии. См. в книге В.И. Пичета. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. М., 1961. С. 213-280.
200. Дружчыц В. Магістрат у беларускіх месцах з магдебургскім правам у ХУ-ХУІІ ст. Запіскі аддзелу гуманітарных навук Бел. АН. Менск, 1929. Кн. 8; Он же. Войты і іх улада у беларускіх месцах з магдебургскім правам. - Зап. аддзелу гуманіт. навук (Ин-т бел. культуры), 1928. Кн. 3. Т. 2. С. 141-298.
201. Бурдзейка А. Нарыс сацыяльна-эканамічнага жыцця месца Навагрудка у XVI стагоддзі. Гіст. археал. зборнік. 1927. N 1. С. 155-174.
202. Забела Т. Месца Берасцейскае ў XVI ст. Зап. аддз. гуманіт. навук (Бел. АН) 1929, кн. 8. Т. 3. С. 81-126.
203. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. М., 1961. С. 487.
204. Там же. С. 514.
205. Дружчыц В. Беларускія месцы ў гістарычнай літаратуры. Гіст. археал. зб. 1927. N 1. С. 251-276.
206. Ткач. А.П. История кодификации дореволюционного права. Київ, 1968. С. 34-38.

207. Борисенко С.И. Национальный характер Литовского Статута 1529 г. - Польша, 1927, NN 6,7; Он же. Методологические проблемы в науке истории Литовско-русского права. - Работы комиссии для изучения истории права, вып. 6, Киев, 1929.
208. Борисенко С. Списки Литовского Статута 1529 г. - Работы комиссии для изучения истории западно-русского та украинского права, вып. VI. Киев, 1929.
209. Черкасский И.Ю. Громадский (общинный) суд на Украине-Руси XVI-XVIII ст.ст. - Работы комиссии для изучения истории западно-русского та украинского права, вып. IV и V, Киев, 1928.
210. Пичета В.И. Новые работы по истории Белоруссии. Вестник Нар. Комиссариата просвещения ССРБ. 1921. N 2. С. 18-24.
211. Пичета В.И. История Белоруссии в советской историографии в кн. "Двадцать пять лет исторической науки в СССР". М.-Л. 1942. С. 180.
212. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. М., 1961. С. 213-455.
213. Там же. С. 487-521.
214. Дружыц В. Беларускія месцы ў гістарычнай літаратуры. Гістарычна-археалагічны зборнік. N 1. Менск. 1927. С. 251-276.
215. Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению Белоруссии феодального периода. М., 1973.
216. Там же. С. 10.
217. Юшков С.В. История государства и права СССР. Ч. 1. М. 1950; История государства и права СССР. Ч. 1. М., 1967 (под редакцией К.А.Софроненко); История государства и права СССР. Ч. 1. М., 1972 (под редакцией Г.С. Калинина и А.Ф.Гончарова).
218. Копыцкий З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР. Эпоха феодализма. Мн., 1986. С. 22-23.
219. Там же. С. 62.
220. Там же. С. 69.
221. Там же.
222. Иоффе Э.Г. Из истории белорусской деревни. Мн., 1990. С. 216.
223. Suligowski A. Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku. Warszawa. 1911.
224. Historia Polski. T. 1-3. Warszawa. 1957-1963.
225. Юхо И.А. Кто складает Литовский Статут? - Беларусь, 1958. N3; Он же. Статуты Вялікага княства Літоўскага. - Польша.

№ 11, С. 125-137; Он же. Грамадскія і прававыя погляды Скарыны. -Польмя. 1967. № 6. С. 175-180.

226. Юхо Я. Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. - Польмя. 1973, № 1. С. 207-226.

227. Карамзин Н.М. Предания веков. М., 1988. С. 31.

Змест

Глава I. Ад летапісаў да фундаментальных даследванняў XIX ст.....	3
1.1. Пачатковы перыяд.....	3
1.2. Гісторыяграфія XVI-XVIII стагоддзяў.....	14
1.3 Асветніцкая гісторыяграфія XVIII – першай паловы XIX стагоддзяў.....	31
Глава II. Гістарыяграфія другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзяў.....	51
2.1. Гістарыяграфія на польскай мове другой паловы XIX і пачатку XX стагоддзяў.....	62
Глава III. Паслякастрычніцкая гістарыяграфія.....	70
3.1. Гістарыяграфія даваеннага і пасляваеннага часу.....	70
3.2. Навейшыя даследаванні.....	82
Заўвагі	89

**ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ І ПРАВА БЕЛАРУСІ
СА СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVI СТАГОДДЗЯ.**

Частка I

Юхо Язэп Аляксандравіч

**Гісторыяграфія гісторыі дзяржавы і права
феадальнай Беларусі**

Серыя: «Гісторыя Бацькаўшчыны»
дадатак да часопіса «Права і эканоміка»

Рэдактар Ядзевіч Н.І.
Тэхн.рэдактар Гаўрыленка В.Р.

Падпісана да друку 9.02.99 г. Ум.п.арк. 5,2. Тыраж 250 экз. Фармат 60х84 1/16
220072 г. Мінск, вул. Сурганава 1. ВПЦ

